

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

O‘ZBEK TILI KAFEDRASI

5111200–o‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi bitiruvchisi

Rahimboyeva Shahlo YANGIBAYEVNANING

**«Gap bo‘laklarini o‘qitishda innovatsion pedagogik
texnologiyalardan foydalanish»**

MAVZUSIDAGI

BITIRUV - MALAKAVIY ISHI

NUKUS – 2016

Bitiruv malakaviy ishi o'zbek tili kafedrası yig'ilishining
2016- yil __ ____dagi ____bayonnomasi bilan himoyaga tavsiya qilindi.

Fakultet dekani: f.f.n., dots. G.Qurbaniyazov

Kafedra mudiri: S.Jalilov

Ilmiy rahbar: O.Sultanova

Bitiruvchi: Sh.Rahimbayeva

Rahimbayeva Shahlo Yangibayevnaning «Gap bo'laklarini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga Davlat attestatsiya komissiyasining qarori bilan «____» ball («__%») qo'yildi.

«__» _____ 2016 yil

ДАК kotibi:

MUNDARIJA

KIRISH	4
I BOB. O‘ZBEK TILIDA GAP BO‘LAKLARINI O‘RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI	
1.1. Gap bo‘laklari va ularning ilmiy adabiyotlarda yoritilishi.....	10
1.2. Gap bo‘laklarining darajalanishi.....	15
II BOB. UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA GAP BO‘LAKLARINI INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANIB O‘RGATISH AFZALLIKARI	
2.1. Ta’lim bosqichlarida sintaksisni o‘rganishning o‘ziga xos xususiyatlari.....	20
2.2. Gap bo‘laklarini innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida o‘rgatish afzalliklari.....	23
III BOB. GAP BO‘LAKLARINI O‘QITISH DARSLARINI TASHKIL QILISH METODIKASI	
3.1. Gap bo‘laklarini o‘rgatishda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish.....	28
3.2. Gap bo‘laklarini noan’anaviy usulda o‘qitishga oid dars ishlanmalar.....	45
XULOSA	57
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	60

KIRISH

«Ta'lim to'g'risidagi» qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilingandan buyon ta'lim-tarbiya jarayonida jiddiy islohotlar, tub burilishlar ro'y bermoqda. Ayniqsa, ta'lim mazmunini yangilash bilan aloqador bo'lgan katta burulish amalga oshirildi. Bu esa kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablariga mos bosqichma-bosqich bajarilib kelinmoqda. Ijobiy o'zgarishlar yuz berishi uchun davlat katta kuch sarflamoqda va maorif sohasida shiddatli ishlar olib borilmoqda. Zero, muhtaram Prezidentimiz tak'idlaganlaridek: «Bugungi kunda oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarimizga ezgu niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli uchun amalga oshiralayotgan islohotlarimiz, rejalarimizning samarasi, taqdiri - bularning barchasi, avvalambor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassislar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liqligini barchamiz anglab yetmoqdamiz»¹

Darhaqiqat, taraqqiyot mamlakatimizda tarkib topgan ta'lim tizimini ham isloh qilish, uni yurtimizda hal etilayotgan rivojlanish masalalari tomon burish, ta'lim tizimining kelajakdagi taraqqiyot yo'lini belgilab olish vazifasini ilgari surdi. Shu tariqa «Ta'lim to'g'risida» gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.

Ushbu qonunlarga muvofiq, maktabda ona tili o'qitishdan asosiy maqsad og'zaki va yozma nutq yuzasidan o'quvchilarda mustahkam bilim hosil qilish, ishlab chiqarishning, hayotning hamma sohalarida faol ijodiy faoliyat ko'rsata oladigan savodli va madaniyatli kishilarni tarbiyalab yetishtirishdir. Umumiy ta'lim maktablarining asosiy vazifalari yosh avlodga fan asoslaridan chuqur va mustahkam bilim berish, ularni amalda qo'llash malakalarini yaratishdir. Bu vazifani amalga oshirishda savod o'rgatish, ona tilini o'rgatish jarayoni mas'uliyatli davr hisoblanadi.

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., 1997., 5-b.

Bugungi Davlat ta'lim standarti va ta'lim tizimi o'qituvchilar oldiga o'ta mas'uliyatli vazifalar yuklamoqda. Muallim har bir o'tilayotgan darsga ijodiy yondashishi, mashg'ulotlarni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida qurishi, darsning har bir daqiqasidan unumli foydalanishi zarur. Mashg'ulotlarni shunday tashkil etish kerakki, o'quvchi har bir dars davomida egallashi lozim bo'lgan bilimlar hajmini, o'zida hosil qiladigan ko'nikma va malakalarni oldindan belgilab olishi lozim. Bu o'z navbatida o'qituvchidan o'z darslarida zamonaviy usullardan foydalanishni taqozo qiladi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari 5-sinfda ham o'rganilgan. 7-sinfda hol, to'ldiruvchi va aniqlovchi ustida alohida-alohida ish olib boriladi.

Hol yuzasidan ijobiy-amaliy ishlar ularni sodda va murakkablarga ajratish; hollarning so'z, so'z birikmasi, kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi; holning ma'noviy turlari jadvali ustida ishlash; vositali to'ldiruvchi va holning shaklan farqlanmaslik holatlariga bag'ishlanadi.

“To'ldiruvchi” mavzusini o'rganishda asosiy e'tibor vositasiz to'ldiruvchi, uning, so'z, so'z birikmasi va kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi; o'zga gapni (ko'chirma gapni) kengaygan birikmalar bilan ifodalash; vositali to'ldiruvchi, ularda kelishik shakllari va ko'makchilar ma'nodoshligi, ot bilan ifodalangan bo'laklarning to'ldiruvchilar bilan birikishi masalariga qaratiladi.

Aniqlovchi so'z kengaytiruvchi bo'lganligi uchun ham hol va to'ldiruvchidan keyin o'rganiladi. Mazkur mavzuni o'rganishda ijodiy-amaliy topshiriqlar orqali qaratqichli aniqlovchi va sifatlovchi aniqlovchilar haqida tushuncha hosil qilinadi; ularning so'z, so'z birikmalari bilan ifodalanishi yuzasidan ma'lumotlar beriladi.

Aniqlovchi bilan bir qatorda izohlovchi haqida ham ma'lumot beriladi. Berilgan izohlovchilarni sodda va murakkab izohlovchilarga ajratish, ularni shaxs nomlari va shaxs otlari, shuningdek, vaqt (yil, oy, kun) otlari bilan birga qo'llash yuzasidan ijodiy-amaliy topshiriqlar bajariladi.

8-sinfda dastur talabiga ko'ra o'quvchilarni “Yoyiq atov so'z va gaplar”, “Gapda uyushiq bo'laklar, ularda ohang va tinish belgilari”, “Gapda ajratilgan izoh

bo‘laklar”, “Gapda undalma” va “To‘liqsiz gaplar” singari mavzular bilan tanishtirish ko‘zda tutilgan.

Mazkur mavzularni o‘tishda yoyiq atov gaplar va yoyiq so‘z-gaplar ustida ishlash, ixcham atov gaplarni yoyiq atov gaplarga aylantirish; uyushiq bo‘lak haqida umumiy tushuncha hosil qilish, uyushiq bo‘laklar va so‘z qo‘shimchalari, uyushiq bo‘lakli gaplarda ohang va ularning teng bog‘lovchilar bilan bog‘lanishi, uyushgan egali, holli, to‘ldiruvchili va aniqlovchili gaplar tuzish, kesimning uyushishidagi xususiyatlar, uyushiq bo‘laklarda umumlashtiruvchi qism, kiritmalarning so‘z, so‘z birikmasi, kengaygan birikmalar va gaplar bilan ifodalanishi, kiritmali gaplarda tinish belgilari va ohang; undalma, uning sodda va murakkab turlari, undalmalarning so‘z, so‘z birikmalari, kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi, undalma va egani farqlash, to‘liqsiz gaplardan nutqiy faoliyatda foydalanish singari bir qator amaliy topshiriqlar orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, izlanishi, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda ifodalanishi namoyon bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim sohasidagi yuz berayotgan o‘zgarishlar, innovatsion pedagogik texnologiyalarning hayotga tatbiq qilinayotganligi. Davlat ta‘lim standartlarida qo‘yilayotgan talablar ta‘limning barcha bo‘g‘inlarini qayta ko‘rib chiqishni, fan asoslarini o‘qitishda yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Bu holat yuqori sinflarda “Gap bo‘laklari” mavzusini o‘qitishda ham yangicha usul va uslubiyatlar taqozo qilmoqdaki, malakaviy bitiruv ishda o‘qitishning ushbu usullari batafsil bayon qilingan.

Biz o‘rganmoqchi bo‘lgan gap bo‘laklarini innovatsion texnologiyalar asosida o‘rganish mavzusi o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini shakllantiradi, to‘g‘ri yo‘l tanlashga ko‘maklashadi, ota-onaga, Vatanga hurmat ruhida tarbiyalaydi. Shuningdek, darsda foydalaniladigan har bir matn chuqur, dono, purhikmatliligi bilan ajralib turishi kerak. Prezidentimizning quyidagi fikrida shu narsa nazarda tutilgan: “... Bizga bitiruvchilar emas, maktabta‘limini

va tarbiyasini ko‘rgan shaxslar kerak”¹. Yoki “Nega men ma’rifat so‘zini ko‘p takrorlab, unga alohida urg‘u beryapman? Chunki, jamiyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuch – ma’rifatdir”², degan fikrlari ham yoshlarimizni kelajakda yetuk inson bo‘lib yetishishi uchun aytilgan muhim gaplardir. Ta’lim tizimidagi bosqichma-bosqich o‘zgarishlar bu fikrlarning haqiqat ekanini bugungi kunda isbotlab turibdi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Gap bo‘laklarini o‘qitish yuzasidan ko‘pgina metodik adabiyotlar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari yaratilgan. Lekin shu mavzuni zamonaviy usul, ya’ni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘rgatish borasida shu kungacha ilmiy tadqiqot ishi yozilmagan.

Bitiruvmalakaviy ishining ilmiy tadqiqot ishlari rejaları bilan bog‘liqligi: Tadqiqot ishi O‘zbek tili kafedrası va O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti ilmiy kengashlarida tasdiqlangan.

Tadqiqotning maqsadi: Ona tili ta’limi oldida quyidagi bosh maqsad turadi: ona tili mashg‘ulotlari bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nuqt sharoitiga mos ravishda og‘zaki, yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Ishdagi asosiy maqsad ona tili darslarida o‘tiladigan “Gap bo‘laklari” mavzusini innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida o‘qitish orqali o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlash. Gap bo‘laklari yuzasidan kengroq bilimga ega bo‘lishini ta’minlash.

Tadqiqotning vazifalari:

- Gapbo‘laklarinio‘qitishdao‘quvchilarning savodxonligini oshirish;
- Gap bo‘laklarining o‘qitilishi holatini o‘rganish;
- o‘quv qo‘llanmalari va darsliklarda gap bo‘laklari mavzusining yoritilishi bilan tanishish va tahlil qilish;

¹ I.A. Karimov “Barkamol avlod orzusi. Toshkent, “O‘zbekiston” nashriyoti, 2000-yil, 96-97-bet

² Muloqot jurnali Toshkent, 1999-yil, 2-son, 7-bet

- gapbo‘laklarini o‘qitishningsamaraliyo‘llari yuzasidan metodologik tavsiyalar ishlab chiqish;

Tadqiqot obyekti: Gap bo‘laklarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish orqali o‘quvchilar ijodiy qobiliyatini rivojlantirish.

Tadqiqotning predmeti: Gap bo‘laklarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitishning yangi metod va usullari.

Tadqiqotning metodologik asoslari va metodlari. «O‘zbekiston Respublikasi «Davlat tili haqida»gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va ta’lim-tarbiyaga bag‘ishlangan asarlari, psixologlar, metodist olimlarning fikrlari, ilmiy qarashlari, ona tilini egallash qonun-qoidalarini tashkil qilish vashularga asoslanildi.

Ishning ilmiy yangiligi. Ma’lumki, ilm-fan qonuniyatlarini o‘zlashtirish, ko‘nikma o‘rganilgan bilimlarni turli vaziyatlarda qo‘llay olish, malaka esa o‘rganilgan bilim va shakllangan ko‘nikmalarni hayotga tatbiq etish mahoratidir. Masalan, tilning biror qonuniyatini o‘rgatish bilan chegaralanib, faqat bilim berilsa, bu bilimni o‘quvchi mustaqil ravishda o‘z nutqida qo‘llay olmasligi mumkin. O‘quvchilarning ham og‘zaki, ham yozma nutqiy malakalarini nazarda tutgan holda gap bo‘laklarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish ishimizning ilmiy yangiligini tashkil qiladi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Ona tilini sevish, uni puxta o‘rganish, hosil qilingan malakalarni adabiy talaffuz va imlo qoidalariga muvofiq holda amalda to‘g‘ri qo‘llay bilish madaniylik belgisidir. Madaniy nutq esa orfoepiya, orfografiya hamda uslub talablariga muvofiq so‘zlash va yozishdir. Ona tilimiz–ajlodlarni avlodlarga, asrlarni asrlarga ulovchi vosita. Ona tilini mukammal o‘rganish jarayonida o‘quvchilar uning serviqor qudratini bilib oladilar.

Ta’kidlanganidek, ona tili o‘qitishdan asosiy maqsad o‘quvchilarda ona tilida fikrini to‘g‘ri, aniq, ravshan va go‘zal ifodalay olish ko‘nikmalarini

shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir. Soʻzlarni toʻgʻri tanlash, nutqni tinglovchiga qulay tarzda tuza olish insoniy madaniyatning eng asosiy tarkibiy qismidir. Shuning uchun har bir soʻz, birikma va gapni barcha qirralari bilan toʻgʻri, oʻrinli ishlata olishni oʻrgatish, oʻz nutqiga nisbatan ehtiyotkorlik, masʼuliyat tuygʻusini shakllantirish ona tili darslarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy qilinishi. Biz - oʻqituvchilar yangi iqtisodiy-ijtimoiy sharoitda bilimli va egallagan bilimni sharoitga mos ravishda qoʻllay oladigan ijodkor kishilarni tarbiyalab bermogʻimiz zarur. Chunki bilimning bilimi omborda yotgan sara urugʻ boʻlsa, tadbirkorning bilimi yerga ekilgan dondir, deydilar.

Arab ijodkorlarining biri «ilmini amalda qoʻllay olmagan olim yomgʻirsiz bulut, u quyosh yuzini toʻsishdan boshqa hech narsa bermaydi», deb taʼkidlaydi. Tadbirkor oʻz bilimni ishga solib, undan samara ola biladi. Har bir sohaning tadbirkorlari boʻladi. Shuningdek, nutq tadbirkorligini singdirish ona tili mashgʻulotlarining bosh vazifasidir.

Grammatik qoidalarning yetarli oʻzlashtirilmasligi, yozma nutqda ifodalash malakasining yetishmasligi yozma ishlarda xatolarga yoʻl qoʻyilishining asosiy sababidir. Shuning uchun nutqni oʻstirish bevosita tilning grammatik qurilishini va lugʻat tarkibini mukammal oʻzlashtirish bilan bogʻliq. Gap boʻlaklarini innovasion pedagogik texnologiyalar asosida oʻqitish oʻquvchilar bilimining har tomonlama rivojlanishiga yordam beradi.

Ushbu tadqiqot ishi boʻyicha Nukus DPI da oʻtkaziladigan Respublika ilmiy-amaliy anjumaniga maqola topshirildi.

Ishning tuzilishi va hajmi: Tadqiqot ishi kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar roʻyxatidan iborat boʻlib, jami 63 sahifani tashkil etadi.

I BOB

O‘ZBEK TILIDA GAP BO‘LAKLARI MAVZUSINI O‘RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Gap bo‘laklari va ularning ilmiy adabiyotlarda yoritilishi

Ona tili ta’limining bosh maqsadi o‘quvchilarda og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmasi, to‘g‘ri va ifodali fikrlash malakasini tarkib toptirishdan iborat. Til o‘qitishda til va nutq hodisalarining farqiga yetmaslik ko‘pgina chalkashliklarni keltirib chiqarmoqda. Til va nutq tushunchalarini bir-biridan ilmiy asosda farqlash uni o‘qitish metodikasi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Chunki til birliklarining belgilarini, birikuvini va vazifasini bilishning o‘zi mazkur tildagi nutqni egallash uchun yetarli emas. Asosiy maqsad tilning grammatik qurilishi asosida nutq faoliyatini egallash bo‘lganligi sababli, mashg‘ulot materiallarini tanlash, darslarni tashkil etish ishlari o‘quvchilarning nutqini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilishi lozim. Shuning uchun ona tili ma’ruza orqali emas, balki nutq ko‘rinishlarini tahlil qilish, so‘z birikmasi va gap modellarini o‘zlashtirish, esda saqlash orqali o‘rganiladi. Bu masala ushbu dasturning diqqat markazida turadi. Gap haqida fikr yuritilganda professor A. G‘ulomovning quyidagi fikrlarini o‘rinli deb bilamiz. “Gap nutqning kichik bir bo‘lagi sanaladi. Ona tili darslarida til nazariyasiga oid ma’lumotlarni isbotlash va uni mustahkamlash maqsadida juda ko‘p saylanma gaplardan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Bu gaplarda ko‘pincha grammatik talab hisobga olinsa-da, ammo mavzu birligi e’tibordan chetda qoladi. Natijada bitta mashqda turli mavzudagi gaplarga duch kelish mumkin. Bu o‘quvchilarning nutqini o‘stirishga ham, ularning bilish faoliyatini faollashtirishga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun iloji boricha gaplarning bir mavzuda bo‘lishini ta’minlash nutq o‘stirish talablariga mos bo‘lib tushgan bo‘lardi”³ Yuqoridagi fikrga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, aslida gapni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalar bu gapning bo‘laklaridir. Shuning uchun ham o‘quvchilarning xotirasini chiniqtirish

³ A. G‘ulomov. Ona tili o‘qitish prinsiplari va metodlari. Toshkent, “O‘qituvchi“, 1992-yil, 38-39-betlar

maktabga borgan kundanoq boshlanishi kerak. Zehni o'tkir o'quvchi dastlabki bilimlarni maktabgacha ta'lim muassasalaridayoq o'zlashtirgan bo'ladi. Bilim olishga intilish haqida Yan Amos Kamenskiy shunday yozadi:"... Inson tabiatan hamma vaqt nimanidir bilishga, o'rganishga intiladi, harakat qiladi, bu yo'lda inson hatto katta qiyinchiliklardan ham qaytmaydi (qo'rqmaydi). Bu xislat kichik bolalik davridayoq bevosita namoyon bo'lib, butun umr bo'yi davom etadi. Birov bilan suhbatlashishni, biror narsani borib ko'rishni, biror yangilik yaratishni kim istamaydi, deysiz?...Hatto johil odamlar ham buyuk olimlarga suqlanib, (taajublanib)qaraydi, shuning o'ziyoq hatto ularda ham nimanidir bilishga tabiiy intilish zo'r ekanligini ko'rsatmaydimi?Agar qo'llaridan kelsa, ular ham kashfiyotlar yaratgan, yangiliklar ochgan bo'lar edilar, bunday qiziqishga qurbi yetmaganidan ular afsuslanadi va o'zidan qobiliyatliroq, ustunroq turadigan kishilarni hurmatlaydi".⁴

Keyingi yillarda tilimizning kasb-hunar va ilmiy texnika tili va atamalarida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Adabiy tilimizdagi mazkur yangilik va o'zgarishlarning asoslarini o'quvchilarning to'g'ri anglashini maqsad qilib, bunga dastur va darsliklarda alohida e'tibor beriladi.

Ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish lozim. Shuning uchun ushbu dastur va u asosida yaratilajak darsliklarda grammatik qoidalarni yodlatishdan voz kechish, ijodiy tafakkur tarzini shakllantirish, dars va mashg'ulotlarni o'quvchilarning nutqiy malakasini yuzaga keltirishga qaratish maqsad qilib olindi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining amaldagi «Ona tili» darsliklari kabi, ona tilini chuqur o'rganishga ixtisoslashgan umumiy o'rta maktablar uchun yaratilajak «Ona tili» darsliklarining ta'lim usuli ham, asosan, induktiv bo'lib, amaliyotdan nazariyaga qarab boriladi. O'quvchilar amaliy mashqlarni bajarish, matn yaratish, matnlarni tahlil qilish jarayonida fikrlashga, xulosa chiqarishga, umumlashmalar hosil qilishga o'rganib boradilar. Mavjud darsliklar o'qituvchidan ham, o'quvchidan ham mehnat qilishni, izlanishni talab qiladi. Ozginga mehnat, izlanish evaziga o'zlashtirilgan

⁴ Ya.A. Komenskiy. "Buyuk didaktika" Toshkent, "O'qituvchi", 1975-yil, 66-bet

tushunchalar, fikrlar, hosil bo'lgan umumlashmalar, xulosalar o'quvchining o'z mulkiga aylanadi. Hozirgi kun ta'limining muhim vazifalaridan biri ham shuki, bola o'z mustaqil fikrigaega bo'lsin va shu fikrini og'zaki hamda yozma shaklda ravon, izchil, mantiqan to'g'ri bayon eta olsin.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-9 sinflarida o'tiladigan «Ona tili» fani o'quvchilarda:

- o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha nutqning og'zaki va yozma shakllaridan to'g'ri foydalanish uchun zarur bo'lgan ilmiy - amaliy ma'lumotlar berishni;

- o'zbek tilida to'g'ri talaffuz, imlo va punktuatsiyasining asosiy qoidalarini o'zlashtirib olishni;

- ona tilining so'z xazinasini bo'lmish turli lug'atlardan to'g'ri foydalana olishni;

- o'z fikrini nutq vaziyatiga mos ravishda, turli shakllarda ifodalay olish ko'nikmalarini hosil qilishni;

- muayyan bir xabarni yoki ma'lumotni turli shakllarda bera olish yo'llarini;

- kundalik hayot uchun zarur bo'lgan ish qog'ozlarini yuritish ko'nikmalarini;

- yosh va bilim darajasiga mos bo'lgan badiiy, ilmiy, siyosiy asarlarni o'rganib, ular haqidagi fikr-mulohazasini, shaxsiy munosabatini og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri bayon eta olish ko'nikmasini;

- tashqi dunyoni o'rganish va uni til birliklarida ifodalashda, jamiyat a'zolari orasida muloqot o'rnatishda ona tilining beqiyos ahamiyatini his etish uchun zarur bo'lgan nazariy ma'lumot va amaliy ko'nikmalar berishni asosiy vazifalar qilib oladi.

8-sinfda so'z birikmasi, gap bo'laklari, gap, sodda gap sintaksisiga oid mavzular o'zaro bog'liqlikda, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish, og'zaki va yozma savodxonligini rivojlantirish maqsad qilib o'rgatiladi. Shu o'rinda so'z birikmasi va gap bo'laklari mavzusini puxta o'tilishi va o'rgatilishi, gap va uning turlarini o'rganish uchun katta ahamiyat kasb etadi.

Grammatika — morfologiya va sintaksis bo'limlaridan tashkil topgan. Til fanining katta bir qismi bo'lgan sintaksis - so'z birikmasi va gaplarning o'zaro aloqasini, so'z birikmasi va gaplarni tashkil etgan

bo'laklarning xususiyatlarini o'rganadi. Sintaksis shu jihatdan morfologiyadan farqlanadi ⁵. Sintaksis (grekcha *syntaxis* so'zidan olingan bo'lib, - yopishtirmoq, birlashtirmoq demakdir) til tizimining yuqori sathi bo'lgan sintaktik sath hamda shu sath haqidagi ta'limotdir... Sintaksis bir tomondan so'z shakllarining bog'lanish qoidalarini, ikkinchi tomondan tarkibida bu qoidalar ro'yobga chiqadigan bir butunlikni - gapni o'rganadi⁶. Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda shuni aytish mumkinki, biz o'rganayotgan tilshunoslikning muhim sohalaridan biri bo'lgan sintaksisda asosiy mazmun va mohiyat gapga qaratiladi. Gapni tashkil etuvchi bo'laklar esa gap bo'laklaridir. Tilning ifoda vositalarini o'zaro qiyoslash asosida gapning asosiy belgilaridan biri tugallangan fikr ifodasini bildirishini talabalar uqib oladilar va xulosalaydilar. Xuddi shunday maktab o'quvchilari ham gap bo'laklariga doir mavzularni darslikda keltirilgan qoida va mashq namunalari asosida o'rgansalar, mavzu ularga tez va oson tushuniladi. Shuningdek, qo'shimcha ma'lumotlar asosida, ya'ni maqollar vositasida o'rganish o'quvchi ongida tez va oson saqlanadi.

Ona tili darslarida mavzu uchun belgilangan mashqlar bir mavzu doirasida bo'lishi diqqatga sazovordir. Chunki o'quvchi bitta mashqda turli- tuman mavzudagi gaplarni tahlil qilsa, uning fikrlashida chigallikni keltirib chiqaradi. Har bir mavzuning yoritilishidagi asosiy maqsadlardan biri tarbiyaviy maqsad hisoblanadi. Gap bo'laklarini o'rgatishimizda, mavzuni yoritishda maqollar ishtirok etgan matnlar ham mavzuga mos keladi, ham matndagi har bir maqolning tarbiyaviy ahamiyati o'quvchi ongiga singdiriladi.

Umuman olganda, o'zbek tili fani bo'yicha nashr qilingan ko'pgina ilmiy adabiyotlarda gap bo'laklari mavzusi bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Maktab darsliklarida gap bo'laklarilarni o'rganishda nimalarga e'tibor berish kerak? Bu haqida olimlarimizning fikrlari, ilmiy qarashlari jamlangan kitoblarini o'qishimiz maqsadga muvofiqdir. Chunki har bir o'rgatilayotgan bilim ma'lum bir adabiyotlarga tayangan holda olib borilishi yaxshi samara beradi. Ya'ni, fan

⁵ B.To'xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova O'zbek tili o'qitish metodikasi. Toshkent – 2006, 143-bet.

⁶ N. Mahmudov, A. Nurmonov O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent – 1995, 4-bet.

taraqqiy etib borar ekan, fanda yangi-yangi qarashlarni kuzatamiz, ilmiy tadqiqotlarga tayanib ish ko‘ramiz.

Tilshunoslik tarixida ma‘lumki, gap bo‘laklari bo‘yicha ko‘pgina tadqiqotlar olib borilgan. Til tizimida rivojlanish bo‘lar ekan, o‘zgarishlar ham davom etaveradi. Fan sohasidagi ko‘pgina yangiliklarni o‘rganganimizda, Ona tili darsligi⁷da ham maqollardagi gap bo‘laklariga yetarlicha e‘tibor berilmagan. Shu nuqtayi nazardan, gap bo‘laklari mavzusini maqollar orqali o‘rganish muammosini ko‘rib chiqamiz. Bunday yangi ma‘lumotlarni to‘plash va tahlil qilish fandagi yangi – yangi qirralarni ochishga yordam beradi.

Umuman olganda, gap bo‘laklari mavzusi yuzasidan ko‘plab olimlarimiz ish olib borishganini ilmiy adabiyotlarni o‘rganganimizda, ilmiy jurnallarni o‘qishimizda ko‘rishimiz mumkin. Ulardan G‘.Abdurahmonov⁸, X.Abdurahmonov⁹, Sh.Iskandarova¹⁰, H.Ne‘matov kabi olimlarning ishlarini, shuningdek, ko‘pgina turli yillarda nashr qilingan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitoblarini misol keltirish mumkin. Shuningdek, Ona tilidagi yangi ma‘lumotlarni ommaga tatbiq etuvchi “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining turli yildagi turli sonlaridagi ilmiy maqolalarni keltirish mumkin. Masalan, M.Ochilova, M.Qurbonova, H.Shokirovalarning¹¹ ilmiy maqolalari shular jumlasidandir. Shuningdek, M.Mirtojiyevning “Gap bo‘laklarida semantik-sintaksis nomutanosiblik”¹² nomli monografiyasida ham gap bo‘laklari va ularning gap tarkibidagi qo‘llanishi xususida atroflicha to‘xtalib o‘tilgan. Dunyo fani rivojlanish bosqichida davom etar ekan, fan sohasida yangi-yangi ma‘lumotlar ko‘plab uchrab turadi va shu yangiliklar asosida darslarni tashkil etamiz. Hozirda

⁷ M.Qodirov, H. Ne‘matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva 8-sinf Ona tili darsligi. Toshkent – 2010.

⁸ G‘. Abdurahmonov. Qo‘shma gap sintaksisi asoslari. Toshkent, 1960-yil

⁹ X.Abdurahmonov. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo‘yicha kuzatishlar. Toshkent, 1971-yil

¹⁰ Sh.Iskandarova. Qilmoq felining maqollardagi semantikasi. O‘zbek tili va adabiyati jurnali, T., 2007, 4-son, 71-bet.

¹¹ Qarang. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali: M. Ochilova . “Kesim “ terminining definisiyasi. 2003-yil, 3-son, 36-bet; M.Qurbonova, H. Shokirova. Kesimlik shaklidagi shaxs-son aktanti va uning agens valentligiga munosabati. 2008-yil, 3-son, 36-bet;

¹² Qarang. M.Mirtojiyevning “Gap bo‘laklarida semantic-sintaksis nomutanosiblik, Toshkent, Universitet, 2008, 200 bet.

o‘tiladigan darslar yangi pedagogik texnologiyalar asosida olib borilmoqda. Bu albatta, o‘quvchiga yangi ma‘lumotni tez va oson yetkazishi mumkin. Dars jarayonida vaqtdan unumli foydalanish ham ko‘zda tutilgan. Chunki ma‘lum texnika vositalaridan foydalanib olib boriladigan dars sifatli va oson tushuniladi. Bunda o‘quvchi bir paytning o‘zida ham eshitib , ham ko‘rib bilimni qabul qiladi. Aslida jahon andozalariga asoslangan dars usuli ham shudir. O‘quvchiga tushuntiriladigan mavzu, albatta, nazariy jihatdan isbotlangan bo‘lmog‘i lozim. Agarda biror ilmiy adabiyotga asoslanmasdan, biror mavzu yuzasidan ma‘lumot berilsa, mavzuda xatoliklar paydo bo‘ladi, mashqlarni bajarishda ketma-ket xatoliklarga yo‘l qo‘yiladi.

Aslida gap bo‘laklari nima? **“Gap tarkibida ma‘lum bir so‘roqqa javob bo‘lib, ma‘lum bir sintaktik vazifada keluvchi so‘z yoki so‘z birikmalari gap bo‘laklaridir.**¹³ Masalan, gap tarkibida bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligini nazarda tutsak , gapga tegishli yangi qoidalar ham kelib chiqadi. Shunday ekan avvalo, gap bo‘laklari haqida to‘liq ma‘lumotga ega bo‘lish , va ular tahlili (maqollar misolida) bilan to‘liq tanishib chiqish keyingi bilimlarni olishda o‘quvchi uchun ahamiyatlidir. Ona tili darslarida gap bo‘laklari xususida gapirilganda O‘zbek tili grammatikasi¹⁴ kitobidagi fikrlarga asoslanib darslarni tashkil qilish ham ma‘lumotlarning yanada to‘liq bo‘lishini ta‘minlaydi.

1.2. Gap bo‘laklarining darajalanishi

Gap bo‘laklarining gap sintaktik tuzilishini tashkil qilishdagi o‘rni bir xil emas. Ayrim bo‘laklar gap tuzilishida yetakchi o‘rin egallaydi. Shunga muvofiq gap bo‘laklari an’anaviy tilshunoslikda ikki darajaga bo‘lib o‘rganilib kelinmoqda:

- a) bosh bo‘laklar;
- b) ikkinchi darajali bo‘laklar.

¹³ A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent 2002-yil, 29-bet.

¹⁴ Qarang. O‘zbek tili grammatikasi. Sintaksis. Toshkent, II tom, 114-139-betlar

Gap bo‘laklarining darajalanishi haqida hozirgi kunda boshqa fikrlar ham aytilmoqda. Darajalanish tamoyillari yangicha talqin etilmoqda.

Bizningcha, gap bo‘laklari darajalanishining quyidagi tamoyillari mavjud:

1. Gap tuzilishida qatnashgan bo‘laklar leksik ma’no ifodalaydi. Masalan, ega va kesim leksik va semantik xususiyatga ko‘ra shaxs, predmet, belgi, miqdor, harakat, holat, o‘rin-joy ma’nolarini bildiradi.

Undalma leksik-semantik xususiyatga ko‘ra shaxs, jonli va jonsiz predmetlarga va o‘z-o‘zini undash ma’nosini bildiradi.

2. Gap tuzilishida qatnashgan bo‘laklarning turli so‘z turkumlari bilan ifodalanishidir. Masalan, ega va undalma ot, otlashgan so‘z bilan ifodalanadi.

3. Gap tuzilishda qatnashgan bo‘laklar o‘zaro semantik va grammatik bog‘lanishi mumkin. Ega bilan kesim moslashuvi va undalma gap bo‘laklari bilan muvofiqlashuvi orqali bog‘lanadi.

4. Gap tuzilishida qatnashgan bo‘laklarning gapdagi vazifasida ma’lumki, gapdagi bo‘laklar vazifasiga ko‘ra an’anaviy tilshunoslikda bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga ajratiladi.

Undalma va kiritmalarni sintaktik xususiyati, grammatik ifodalanish tarkibi, semantik-grammatik bog‘lanishi va gapdagi vazifasiga qarab gapning uchinchi darajali bo‘laklari deb atash mumkin.

Bosh bo‘laklarda shakl va mazmun munosabati. Bosh bo‘laklar haqidagi asosiy qarashlar. Gap ikki a’zoning – ega va kesim qismlarining o‘zaro munosabatidan tashkil topadi. Bosh bo‘laklar ega va kesimdan iborat. Lekin bu ikki bo‘lak munosabati haqida tilshunosligimizda turli xil fikrlar aytiladi va aytilmoqda. Bu fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagi mulohazalarni sanab o‘tish mumkin:

1. Gapda asosiy bo‘lak ega sanaladi. Ega o‘z tarkibiga ham hokimlik qiladi. Bu narsa gapning nominativ tomonini aks ettiradi.

2. Ega va kesim teng huquqli bosh bo‘lak hisoblanadi. Bu nuqtai nazar hukm ikki a’zoning - subyekt va predikat qismlarining o‘zaro munosabatidan tashkil topadi, degan mantiqiy nazariyaga asoslanadi.

3. Kesim asosiy hokim bo‘lakdir. Gapning eng muhim tashkil etuvchi konstruktiv bo‘lagi kesim bo‘lib, ularni shakllantiruvchi vositalar - kesimlik shakllarini o‘zida mujassamlashtiradi.

Ko‘rinib turibdiki, ega bilan kesim tilshunoslikka oid adabiyotlarda bosh bo‘lak sifatida olib qaralsa ham, lekin gap qurilishida kesim birinchi o‘rinda turadi. Kesimning gap qurilishida yetakchi roli turkiy tillarda yaqqol ko‘rinadi.

O‘zbek tilshunoslari kesimni morfologik kategoriya - kesimlik kategoriyasini uning sintaktik vazifasi sifatida belgilashadi va kesimning ham, gapning kichik qurilish qolipi kelishik ko‘rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi sifatida ajratadi. Kesim morfologik shakl orqali belgilansa, gap kesim orqali nutqda bir kesimga tobelangan so‘zlar tizmasi sifatida ta’riflanadi.

Gapning tavsifi tasdiq - inkorlik, shaxs, zamon, kommunikativ maqsad va hokozolar kesimga qarab belgilanadi. Kesim va gapga bunday yondashish ularni sof lingvistik tushunchalar sifatida o‘rganish va ularni mantiq kategoriyalari xususiyatlaridan ozod qilishga imkon beradi. Kesim gapni tashkil etuvchi markaz, mutloq hokim bo‘lak mavqeiga ko‘tarildi.

Kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik rolini o‘ynasa, qolgan bo‘laklar kesimni kengaytiruvchi vazifasini bajaradi. Gapning yangi axborot tashuvchi qismi ham kesimi sanaladi. Xullas, kesim ham uyushtiruvchi markaz, ham axborot markazidir.

Gap tarkibida eganing mavjudligi kesim vazifasida kelgan so‘zning ma’nosi bilan emas, balki kesimlik grammatik shaklning, jumladan, uning tarkibidagi shaxs-son ma’nosi bilan bog‘liqdir. Ega-kesimlik kategoriyasi tarkibiga kiruvchi shaxs-son ma’nosini muayyanlashtiradi. Shu sababli gapning sintaktik tuzilishiga bevosita aloqador qism - gap kengaytiruvchisi deb baholash lozim. Grammatik shakl valentligini voqealantiruvchi vositalardan biri - gap kengaytiruvchilari gapning butun mazmuni, xususan, ma’nosi bilan uzviy bog‘liqdir.

Ega gap kesimini shakllantiruvchi kesimlik kategoriyasi tarkibidagi shaxs-son ma’nosini muayyanlashtiruvchi, oydinlashtiruvchi bo‘lak ekanligi III shaxs ma’nosini va shaklda kelgan hollarda yorqin namoyon bo‘ladi. *Yozdi.* Bu gapda III

shaxs ma'nosi juda keng, u nutqda aniqlashtirishni talab qiladi. Masalan: Gulnora yozdi va Sanobar yozdi, kabi. Xullas, ega haqida axborot kesim shakli orqali bilinib turadi. Ega ham tilshunosligimizda birlik sifatida shakl va mazmun qarama-qarshiligi va birligidan tashkil topgan bir butunlikdir.

Gapda vazifa bajarishi jihatidan bo'laklar bir xil emas. Ba'zi gapning mazmuniga aniqlik kiritish, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradi, ularning qo'llanmasligi gap mazmunini tubdan o'zgartirib yubormaydi. Ba'zi bo'laklarning gapda ishtirok etishi zarurdir, chunki ularsiz gap maydonga kelmaydi. Shu nuqtai nazardan gap bo'laklari ikki turga ajratiladi: bosh bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar.

“Ikkinchi darajali bo'lak” tushunchasi “yoyiq gap” tushunchasi bilan chambarchas bog'langandir. Chunki sodda gaplarni yig'iq va yoyiq gaplarga ajratish ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirokiga qarab belgilanadi.

Yig'iq gaplar bosh bo'laklardan tuziladi. Yoyiq gaplar esa, bosh va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Yoyiq gaplarning ba'zilarida birgina ikkinchi darajali bo'lak qatnashsa, boshqalarida bir necha ikkinchi darajali bo'lak qatnashadi.

Bosh bo'laklar bilan ikkinchi darajali bo'laklarning o'zaro munosabatida bosh bo'laklar-hokim, ikkinchi darajali bo'laklar esa ularga tobe bo'ladi.

Hokim va tobelik qonuniyatiga asosan gap bo'laklari atamasi va tushunchasini ifodalashda bir xillik yo'q. Chunki ular boshqaruvchi va boshqarilmish vaziyatidadir. Shu vaziyat asosida eganing boshqarilishi kesim, aniqlovchiniki aniqlanmish, sifatlovchi sifatlanmish, izohlovchi izohlanmish, qaratqich qaralmish. Lekin to'ldiruvchi va holning zid jufti grammatik atamashunosligimizda yo'q.

To'ldiruvchi tushunchasi va atamasining zid jufti sifatida to'ldirilmish tushunchasi va atamasini, hol tushunchasi va atamasining zid jufti sifatida hollanmish tushunchasi va atamasini tavsiya qilamiz. Bunday atashdan maqsad:

- 1) hodisalarni to'liq atash;
- 2) to'g'ri va o'rinli atashga erishish;
- 3) tilimiz grammatik qurilishidagi mikrosistemalarni to'g'ri anglash va

baholashga erishish.

Gapda ega-mutloq hokim. U o'z tarkibidagi ikkinchi darajali bo'laklarga ham, kesimga ham hokim. Kesim esa faqat o'z tarkibidagi ikkinchi darajali bo'laklarga hokim.

Ega va kesimni bosh bo'laklar deb, to'ldiruvchi, aniqlovchi va holni ikkinchi darajali bo'laklar deb ko'rsatilishi ularning biri hokim, ikkinchisi tobeligidan emas, balki ularning o'ziga xos grammatik xususiyatlaridandir. Bu xususiyat gap bo'laklarining nutqdagi vazifalariasosida kelib chiqadi.

Ikkinchi darajali bo'laklarsiz bosh bo'laklar alohida, to'liq gap tashkil eta olmaydi, ular gapda bosh bo'laklarga bog'liq holda qatnashadi.

Demak, ikkinchi darajali bo'laklar bir-birlarining ma'nosini bevosita izohlab, to'ldirib, shular orqali gapdagi bosh bo'lak ma'nosini to'ldirishga ko'maklashadi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklarini ajratishda ularning obyektiv holli tushunchalarni ifodalashi asos qilib olinadi, bu tushunchalar turli grammatik shakllar orqali ifodalanadi. To'ldiruvchilarning ifodalanishida morfologik asos bo'lib xizmat qiluvchi so'zlar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shaklidagi ot va otlashgan so'zlar sanaladi: *Egilgan boshni qilich kesmas (Maqol). Yaxshiga yondash, yomondan qoch (Maqol).*

Aniqlovchilarning ifodalanishida morfologik asos bo'lib sifat, sifatdash va boshqa so'zlar xizmat qiladi: Uning ziyrak, qo'ng'ir ko'zlaridahorg'inlik bor edi (S.Anorboev).Hollar, asosan, ravish va ravitishdoshlar bilan ifodalanadi: *U o'ychan ko'zlari bilan Botirga qarab sekin gapirdi (S.Nazar).*

Demak, bevosita bosh bo'lakka, o'rni bilan bir-biriga bog'langan bo'lakni izohlovchi, aniqlashtiruvchi sintaktik kategoriyalar ikkinchi **darajali bo'laklar** deb yuritiladi. Ikkinchi darajali bo'laklar *to'ldiruvchi, aniqlovchi* holdan iborat¹⁵.

¹⁵B.O'rinboyev, Hozirgio'zbek adabiy tili. Samarqand: 2001. 45-b.

II BOB

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA GAP BO'LAKLARINI INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANIB O'RGATISH AFZALLIKARI

2.1. Ta'lim bosqichlarida sintaksisni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsiplari belgilangan bo'lib, unda ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi; ta'limning uzluksizligi va izchilligi; umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi; ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi; davlat ta'lim standartlari (DTS) doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi; ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv; bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish; ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish o'z ifodasini topgan. Ta'lim bosqichlarida ona tilining o'qitilishi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda belgilangan ana shu tamoyillarga tayanadi.

Binobarin, ta'lim tizimida ona tili eng asosiy va yetakchi o'quv fanlaridan biri ekan, bu jarayonda sintaksis o'qitish metodikasi ham o'ziga xos mavqega ega.

O'quvchi va talabalarni hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatish, ular ongida ma'naviy-ma'rifiy yuksalishlar hosil qilishga intilish lozim. Shuning uchun takomillashtirilgan yangi dastur va darsliklarda grammatik qoidalarni yodlatishdan voz kechish, ijodiy tafakkur tarzini shakllantirish, dars va mashg'ulotlarni o'quvchi va talabalarning nutqiy malakasini yuzaga keltirish va rivojlantirishga qaratish asosiy maqsad qilib belgilandi.

Ona tilini o'qitishdan maqsad tilning jamiyat a'zolari o'rtasida bajaradigan vazifasidan kelib chiqadi. Chunki kishilar o'z faoliyatlarining barcha sohalarida bir-birlari bilan faol munosabatda bo'ladilar. Ular doimo o'zlarini o'rab turgan moddiy borliqdagi narsa-buyumlar, voqea-hodisalar to'g'risida fikr yuritadilar va o'z fikrlarini bir-birlariga ma'lum qiladilar. Shunga ko'ra, Ona tili ta'limining

maqsad va vazifasi o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgaralar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya'ni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Mukammal shakllangan, mustaqil fikrlay oladigan, nutq va muloqot madaniyati rivojlangan – savodxon, ma'naviy barkamol shaxsni kamol toptirish maktabda ona tili ta'limining birlamchi maqsadini tashkil qiladi.

Umumiy o'rta ta'limning ona tili o'qitish mazmunini tashkil qiluvchi, DTS talablarida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirishga yo'naltirilgan ona tili o'quv dasturida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan nazariy bilim, ko'nikma va malakalar aniq yoritib berilgan. Unda ona tili fanining bo'limlariga alohida to'xtalib, har bir tushunchaga muayyan izohlar berib o'tilgan. Kuzatishlardan ma'lum bo'ldiki, umumiy o'rta ma'lim uchun ona tili fanidan 1999 yilda yaratilgan Davlat ta'lim standarti talablarida o'quvchilarning fonetika, leksikologiya, morfologiya, nutq madaniyati va stilistika, punktuatsiya bo'limlarini o'zlashtirishlari uchun zaruriy nazariy tushunchalar anchayin batafsil yoritilgan. Biroq, maktab o'quvchilarining grammatikaning yana bir muhim qismi bo'lgan sintaksis bo'limini o'zlashtirish borasidagi nazariy tushunchalariga jiddiy e'tibor qaratilmagan. Bunda faqat sintaksisga tegishli quyidagi ikki band aks etgan:

- gap ohangi, darak, so'roq, buyruq, undov gaplarda tinish belgilarini to'g'ri qo'llash. Ayni gapni darak, so'roq, undov ohanglarida talaffuz etish va yozish;
- ayni bir fikr-axborotni sodda va qo'shma gaplar bilan ifodalash.

Yangilangan DTS va o'quv dasturining e'tiborli jihati shundaki, unda ona tili fanidan har bir sinf o'quvchilari o'zlashtirishi lozim bo'lgan nazariy bilim, ko'nikma va malakalar alohida tasniflangan. Shu ma'noda, sintaksis bo'limi ham keng ochib berilgan. Jumladan, **5-sinflarga** tegishli ona tili dasturida gap bo'laklarini “Sintaksis va punktuatsiya” degan umumiy bo'limda o'rganish rejalashtirilgan va undagi mavzularni o'zlashtirish uchun *46 soat* ajratilgan. 5-sinflarda sintaksisning umumiy mazmun mohiyati, so'z birikmasi, gap, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari; gapning bosh (ega va kesim) va ikkinchi darajali (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) bo'laklarini; sodda (yig'iq va yoyiq)gaplarni

o'rganish ko'zda tutiladi. O'quvchilarning boshlang'ich sinflarda o'zlashtirgan sintaksis bo'limiga tegishli dastlabki ma'lumotlari mustahkamlanadi va rivojlantiriladi.

6-, 7-sinflarda esa leksikologiya va morfologiya bo'limlarini o'zlashtirishga e'tibor qaratiladi. 7- sinfdan sintaksis bo'limidan faqatgina so'z birikmalari, otli va fe'lli birikmalarni o'rganish nazarda tutiladi. Bu bosqichlarda o'quvchilarga so'zning leksik va grammatik ma'nosi borasida keng ma'lumotlar beriladi.

O'quvchilar, asosan, **8-, 9-sinflarda** sintaksis bo'limiga tegishli nazariy tushunchalarni mukammal o'rganishga yo'naltirilgan. Chunki bu bo'lim tilshunoslikning eng yirik va o'z navbatida, anchayin murakkab bo'limi hisoblanadi. Ona tili dasturining **8-sinflar** uchun mo'ljallangan qismida "Sodda gap sintaksisi" (20 soat) bo'limida gapning bosh bo'laklarini o'rganish rejalashtirilgan bo'lsa, gapning ikkinchi darajali bo'laklarini alohida, **34 soat** davomida batafsil o'zlashtirish nazarda tutilgan.

Umumiy ta'limda ona tili sintaksisni o'qitish DTS va o'quv dasturlarida anchayin keng, har bir sinf o'quvchilari o'zlashtirishi lozim bo'lgan nazariy bilim, ko'nikma va malakalar mufassal bayon qilingan, aniq yo'nalishlar belgilab berilgan.

O'quvchilar umumiy o'rta ta'limda ona tili fanidan o'zlashtirgan bilimlarini, ko'nikma va malakalarini o'rta maxsus ta'lim – akademik litseyda, kasb-hunar kollejlari davom ettirish, yanada boyitish imkoniga egadirlar. Shunga ko'ra, bu bosqichdagi ona tili ta'limining mazmuni, maqsad va vazifasi umumiy o'rta ta'limga uyg'un holda takomillashtirilgan bo'lib, bu fan akademik litseylarda Hozirgi o'zbek adabiy tili nomi bilan yuritiladi.

Davr talabi bilan bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalari dadil kirib kelmoqda. Maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari dars va darsdan tashqari ishlar jarayonida o'zbek tilini kengroq o'rganish imkonini beradigan axborot texnologiyalaridan, shu jumladan, elektron darsliklardan foydalanish yo'lga qo'yilmoqda. Bugina emas, elektron variantdagi

badiiy asarlar ham kitobxonlarga havola qilinmoqda. Bularning barchasi bugungi yoshlarimizning fan asoslarini chuqur egallashlariga, ogʻzaki va yozma nutq madaniyatlarini takomillashtirishga, maʼnaviy olamini yuksaltirishga xizmat qiladi.

2.2. Gap boʻlaklarini innovatsion taʼlim texnologiyalari asosida oʻrgatish afzalliklari

Innovatsion pedagogik texnologiya talablari asosida turli usulda oʻtkaziladigan dars shakllari xilma-xil boʻlib, ular oʻz ichiga ham anʼanaviy, ham noanʼanaviy dars tiplarini qamrab oladi. Shu maʼnoda, maktablarda oʻzbek tili fanini ham innovatsion taʼlim texnologiyalaridan foydalanib oʻrganish nihoyatda samarador ahamiyatga ega. Maktab oʻquvchilarining intellektual salohiyati, yosh va fiziologik xususiyatlari, oʻzbek tilining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda, mazkur fanga tegishli mavzularni pedagogik texnologiyaning turli usullaridan foydalanib oʻrganish mumkin. Bu xususiyatlar gap boʻlaklari, bosh va ikkinchi darajali boʻlaklarni oʻrganishda ham oʻziga xos ahamiyatga ega. Mazkur mavzularni oʻrganish jarayonida oʻqituvchi turli xil shakl va mazmundagi taʼlim texnologiyalaridan foydalanib, ona tili samaradorligini oshirishga munosib hissa qoʻshadi.

Maʼlumki, gapda soʻzlar oʻzaro grammatik munosabatga kirishib gap boʻlaklarini hosil qiladi. Gapda biror soʻroqqa javob boʻlgan va oʻzaro tobe bogʻlangan soʻz yoki soʻz birikmasi gap agi deyiladi. Gap boʻlaklari 2 ga boʻlinadi:

1. Bosh (hokim) boʻlaklar.
2. Ikkinchi darajali boʻlaklar.

Ega va kesim gapning bosh boʻlaklari hisoblanadi. Ular oʻzaro faqat tobe bogʻlanadi va gapning grammatik asosini tashkil etadi.

Ikkinchi darajali boʻlaklar gapning kesimi yoki egasiga tobelanib, ularga ergashib keladigan boʻlaklar hisoblanadi. Bunday boʻlaklar fikrni aniq va toʻliq shakllantirishga, munosabatni yorqin ifodalashga xizmat qiladi. Gapning ikkinchi

darajali bo‘lamlari grammatik ma`nosi va tuzilishiga ko‘ra: to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo‘lamlarga ajratib o‘rganiladi.

Gap bo‘lamlari tuzilishiga ko‘ra ham ikki turga bo‘linadi:

1. **Oddiy bo‘laklar** yakka so‘z bilan ham ifodalanadi (qo‘shma, juft so‘zlar bilan ifodalansa ham oddiy bo‘lak hisoblanadi): *do‘stim keldi, ko‘zoynak taqdi, ota-onasini sog‘indi.*

2. **Murakkab bo‘laklar** turg`un bog‘lamalar (to‘g‘ri ma`noli va ko‘chma ma`noli), erkin bog‘lamalar bilan ifodalangan bo‘laklardir: Onaxonning oyoq olishi, (nima?) bizga yoqmadi (turg`un bog‘lama), uch og‘ayni (kim?) shirin suhbat qurishyapti (erkin bog‘lama). Mustaqil so‘zlargina gap bo‘lamlari vazifasini bajaradi. Har bir gap bo‘lagi boshqa gap bo‘lamlari bilan bo‘lgan grammatik munosabatiga ko‘ra belgilanadi, ya`ni har bir gap bo‘lagi o‘zi munosabatga kirishgan so‘z bilan sintaktik aloqada bo‘ladi. Masalan: *Shahribonu bugun singlisi uchun rangli qalam sotib oldi.* Ushbu gapda quyidagi gap bo‘lamlari mavjud:

Ega – Shahribonu: kim? Kesim – sotib oldi: nima qildi?

Hol – bugun: qachon? Aniqlovchi – rangli: qanaqa?

To‘ldiruvchi – qalam(ni): nimani?

Gapdagi so‘zlar esa quyidagicha sintaktik aloqaga kirishgan:

1) Shahribonu sotib oldi; 2) Qalam sotib oldi;

2) Rangli qalam sotib oldi; 4) Bugun sotib oldi;

5) Rangli qalam; 6) Singlisi uchun oldi.

Ta`lim bosqichlarida gap bo‘lamlari, ularning grammatik xususiyatlarining turli tomonlari o‘rganiladi. “O‘quvchilar boshlang‘ich sinflarda gap nima haqida aytilganini bildirgan so‘zni (egani) va u haqda nima deyilganini bildirgan so‘zni (kesimni) topishga o‘rgatiladi. Ega gapning kim yoki nima haqida aytilganini bildirib, kim?, kimlar?, nima?, nimalar? so‘roqlaridan biriga javob bo‘lishi, kesim ega haqida nima deyilganini bildirib, nima qildi?, nima qilayapti?, nima qilmoqchi? kabi so‘roqlarga javob bo‘lishi, ega bilan kesim gapning bosh bo‘lagi ekanligi, bosh bo‘laklardan boshqa bo‘laklar gapning ikkinchi darajali bo‘lagi bo‘lishi, ikkinchi darajali bo‘laklar bosh bo‘laklarni va boshqa ikkinchi darajali

bo'laklarni izohlab kelishi bilan tanishtiriladi"¹⁴. O'quvchilarning gap bo'laklari to'g'risida boshlang'ich sinflarda hosil qilingan bilimlari 5- sinfdan boshlab yanada mustahkamlanadi va kengaytiriladi. Endi nazariy tushunchalar ko'lamini kengayadi. 5-sinflarga tegishli ona tili dasturida gap bo'laklari "Sintaksis va punktuatsiya" degan umumiy bo'limda o'rganiladi va undagi mavzularni o'zlashtirish uchun 46 soat ajratilgan. Shunga ko'ra, 5-sinf ona tili dasturida gapning ikkinchi darajali bo'laklarini (hol, to'ldiruvchi va aniqlovchilarning ifodalanishi, qanday so'roqlarga javob bo'lishi) o'rganish xususida kerakli tavsiyalar berilgan.

Demak, 5-sinf o'quvchisi gap bo'laklari to'g'risida, boshlang'ichdan farqli ravishda, anchayin keng ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Endi ular kesimning qanday grammatik birlik ekanligi, ega haqidagi xabarni bildirib kelishi, uning so'roqlari haqida muayyan tasavvur va nazariy tushunchaga ega bo'lganlari bois, kesimning gap markazi ekanligi, faqatgina kesimdan iborat gaplarning o'ziga xos xususiyatlari, fe'l kesim va ot kesimlarga ajralishi, eganing grammatik xususiyatlari, sodda yoyiq va sodda yig'iq gaplar tuzish, ularni ikkinchi darajali bo'laklar bilan boyitish kabi yanada chuqurroq bilim va malakalarni egallashlari lozim. Bu bosqichda o'quvchilarning ikkinchi darajali bo'laklar to'g'risidagi bilimlari ham mustahkamlanaib, rivojlantiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar hol, to'ldiruvchi va aniqlovchilarning grammatik xususiyatlari, gapda qanday so'roqlarga javob bo'lishini bilishlari bilan bir qatorda ayni shu bo'laklarni qatnashtirib, gaplarni kengaytirishlari, muayyan qolipli gaplar hosil qilishlari, yoyiq gaplar tuzishlari nazarda tutiladi. 5- sinf o'quvchisiga hol va to'ldiruvchining grammatik tuzilishini o'rganish anchayin murakkablik tug'dirishini e'tiborga olgan ona tili dasturi mualliflari faqatgina aniqlovchilar to'g'risida batafsil ma'lumotlar berishni tavsiya qilishgan. Bu jarayonda o'quvchilar sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilar haqida ham muayyan nazariy tushunchalarni egallaydilar, ularning

¹⁴M.Omilxonova. Maktabda onatiliintaksisini o'rgatish. Onatili o'qituvchilari uchun qo'llanma. – T.: "O'qituvchi", 1991, 20- b.

bir-biridan farqini ajratadilar, aniqlovchili birikmalar tuzish bo'yicha amaliy mashqlar bajaradilar.

Ona tili dasturida belgilanganidek, o'quvchilar 6-, 7-sinflarda sintaksis bo'limiga tegishli mavjud bilim va ko'nikmalarini faqatgina takrorlash darslaridagina mustahkamlaydilar. Bu davrda ular ona tilining boshqa bo'limlari (leksikologiya, morfemika, morfologiya kabi) haqida kengroq ma'lumot o'zlashtiradilar, amaliy mashqlar bajaradilar. 8-, 9-sinflarda esa, asosan, sintaksis bo'limini o'rganadilar. Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilar gap bo'laklari tasnifiga tegishli mukammal ma'lumotni 8-sinfda o'zlashtiradilar. 8- sinf Ona tili dasturida "Sodda gap sintaksisi" (20 soat) bo'limida gapning bosh bo'laklarini o'rganish rejalashtirilgan bo'lsa, gapning ikkinchi darajali bo'laklarini alohida, 34 soat davomida batafsil o'zlashtirish nazarda tutilgan. Bu dasturda quyidagicha ifodalangan:

Ikkinchi darajali bo'laklar (34 soat)

Hol haqida umumiy ma'lumot. Payt holi va o'rin holi. Ravish holi vadarajamiqdor holi. Sabab holi va maqsad holi. Murakkab holli gaplar.

To'ldiruvchi haqida umumiy ma'lumot. Vositasiz to'ldiruvchi. Vositalito'ldiruvchi. Aniqlovchi haqida umumiy ma'lumot. Sifatlovchi aniqlovchi. Qaratqichli aniqlovchi. Izohlovchi. Gap bo'laklari tartibi. Gap urg'usi...

Ajratilgan hol, ajratilgan to'ldiruvchi va ajratilgan aniqlovchi, ularda ohang va tinish belgilari.

Bu jarayonda o'quvchilar gapning ikkinchi darajali bo'laklari, ularning ma'no va grammatik tuzilishiga ko'ra turlari to'g'risida anchayin keng nazariy tushunchalarni egallaydilar, muayyan amaliy mashqlar tizimi orqali ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, gap bo'laklarini o'rganish ta'lim bosqichlarining o'ziga xos xususiyatlari, o'quvchilarning o'zlashtirish qobiliyatlari bilan bog'liq holda tizimlashtiriladi va uzviylashtiriladi.

Gap bo'laklari sintaksisning o'ziga xos muhim va yirik bo'limi sanalishini e'tiborga olib, bu bo'limda kirish va yakunlovchi mashg'ulotlarni tashkil qilish mumkin. ***Kirish mashg'ulotida*** gap bo'laklari to'g'risida umumiy ma'lumotlar

beriladi. O'quvchilarning bu borada umumiy ta'limda olgan bilim va ko'nikmalari mustahkamlanadi, rivojlantiriladi. Kirish mashg'ulotida gap bo'laklarining grammatik xususiyatlari, bosh va ikkinchi darajali bo'laklar, sodda yig'iq va sodda yoyiq gaplar haqida bahs-munozara uyushtirish, bir bosh bo'lakli gaplarni ikkinchi darajali bo'laklar bilan kengaytirishga yo'naltirilgan topshiriqlar ustida ishlash mumkin. Shuningdek, bu mashg'ulotda dasturning amaliy qismida tavsiya qilingan ushbu vazifalarni bajarish imkoni ham keng: *Teatr va kino taassurotlari asosida fikr yuritish Ma'murjon Uzoqov, Komiljon Otaniyozov, Tavakkal Qodirov kabi qo'shiqchilarining ashulalaridan namunalarni tinglash*. Bu jarayonni shunday tashkillashtirish muhim: o'quvchilarga teatr yoki kino taassurotlari aks etgan matn tuzish topshiriladi. Ular topshiriqni bajarishayotganda esa, video yoki audio plastinkadan yuqorida nomlari keltirilgan qo'shiqchilarning ayrim ashulalari tinglanadi. Bunday mazmundagi matnlarni tuzishda qo'shiq tinglash o'quvchilarning his-tuyg'ulariga ijobiy ta'sir qiladi, ularning kino yoki teatr ko'rgandagi iliq taassurotlarini uyg'otadi, tasavvurlarini boyitadi. Shuningdek, matnlar tuzilgach, o'quvchilarga har bir gap bo'lagini ajratib, qanday ifodalanganligini aniqlashni topshirsa ham bo'ladi. Zero, o'quvchilar o'z taassurotlarini ifodalaganda gap bo'laklarining turli ko'rinishlarini qo'llashlari tabiiy. Bu topshiriqni bajarish davomida ham yana bir go'zal qo'shiqni tinglashlari mumkin. Matn tuzishda va undagi gap bo'laklarini ajratishda muayyan qo'shiqlarni tinglash topshiriqlarga ajratilgan vaqt chegarasini ham belgilab beradi. Mashhur qo'shiqchilarning sermazmun ashulalarini tinglash o'quvchilarni mumtoz navolar bilan yaqindan oshno qiladi, milliy musiqaga muhabbat va ehtiromini oshiradi, darsga qizg'in kayfiyat baxsh etadi. Gap bo'laklariga tegishli birinchi mavzuni kirish mashg'uloti sifatida tashkil qilishning yana bir e'tiborli tomoni shundaki, o'quvchilar gap bo'laklariga tegishli navbatdagi har bir mavzuda ayni shu ko'tarinki kayfiyat, ayni shu qiziqish va hayajon bilan o'tiradilar, bu mavzularning nihoyatda muhim va qiziqarli ekanligini his qilib turadilar.

III BOB

GAP BO‘LAKLARINI O‘QITISH DARSLARINI TASHKIL QILISH METODIKASI

3.1. Gapning bo‘laklarini o‘rgatishda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish

Maktabda to‘ldiruvchi gapning ikkinchi darajali mavzusini an’anaviy ta’limning samarador ko‘rinishlariga tayanib, noan’anaviy shakllarda o‘tish maqsadga muvofiq. Chunki o‘quvchilar ikkinchi darajali bo‘laklari xususiyatlari to‘g‘risida boshlang‘ich ta’limdan bir qadar ma’lumotga ega. Endi ana shu ma’lumotlarni mustahkamlash va kengaytirish lozim. Buning uchun o‘quvchilarni faollashtirishga asoslangan ta’lim texnologiyalaridan foydalanish samarador ahamiyatga ega. Shulardan biri B/B/B/ texnologiyasidir. Bunda o‘qituvchi, dars avvalida B/B/B (bilaman, bilmoqchiman, bilib oldim) usulidan foydalanib, yangi mavzuda o‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan nazariy tushunchalarni aniqlashtirib olishi zarur. O‘qituvchi B/B/B usuli talablarini aks ettirgan jadvalni kartochkalarni o‘quvchilarga tarqatadi. Bu jarayonda o‘quvchilar to‘ldiruvchi haqida nimalarni bilishlarini aytadilar, nimalarni bilmoqchiliklarini belgilaydilar va o‘zlashtirgan yangi ma’lumotlarini qayd etadilar:

Bilaman	Bilmoqchiman	Bilib oldim
To‘ldiruvchi gapning ikkinchi darajali bo‘lagi bo‘lib, kimni? nimani? kim (bilan, uchun, orqali)? Nima (bilan, uchun, orqali)? so‘roqlarga javob bo‘ladi.	Birikmali to‘ldiruvchilarning o‘ziga xos xususiyatlarini	
To‘ldiruvchilar ot,	Vositali va vositasiz	

olmosh va otlashgan soʻzlar bilan ifodalandi	toʻldiruvchilarni	

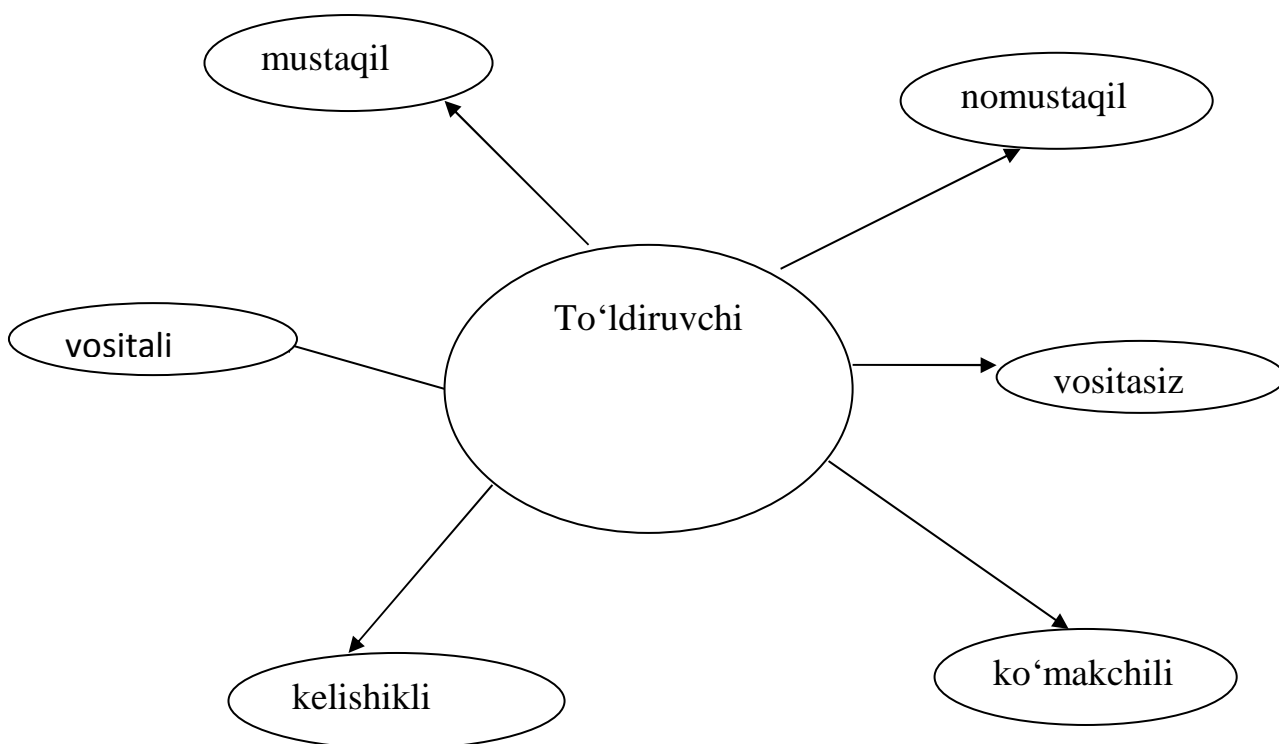
Bu usulda, birinchi navbatda, oʻquvchilarning oʻrganilayotgan (toʻldiruvchi) mavzuga tegishli bilim va koʻnikmalarining mavjud holati aniqlanadi va ayni shu nuqtai nazarga yondashib navbatdagi vazifalar belgilanadi. Endi oʻqituvchi oʻzoʻquvchilarining toʻldiruvchi haqidagi umumiy tushuncha va tasavvurlarini aniqladi, ular yana nimalarni oʻzlashtirishga qiziqishayotganligi oydinlashdi. Shunga koʻra, oʻqituvchi dasturga tayangan holda oʻquvchilarni qiziqtirayotgan muammolar echimini hal qiladi. Mashgʻulot jarayonida oʻquvchilar oʻzlari uchun zarur nazariy tushunchalarni oʻrganadilar va jadvalning uchinchi qismini, yaʼni nimalarni bilib olganliklarni dars oxirida toʻldiradilar.

Oʻqituvchi oʻquvchilarga mavzuga tegishli yangi maʼlumotlarni berish jarayonida muammoli vaziyatlar yaratib, oʻquvchilarga turli savollar bilan murojaat qilishi, toʻldiruvchilarning turli koʻrinishlari aks etgan gaplar tuzdirishi ham mashgʻulotga qizgʻin kayfiyat baxsh etadi, ham oʻquvchilar faolligini teng taʼminlaydi. Demak, oʻquvchilarni qiziqirayotgan muammolar aniqlandi, shuningdek, dasturda ham oʻrganilishi lozim boʻlgan nazariy tushunchalar, bajarilishi lozim boʻlgan amaliy mashgʻulotlar aniq belgilangan. Shunga koʻra, oʻqituvchi quyidagi savollar orqali oʻquvchilarga murojaat qilib mavzu mohiyatini birin-ketin yoritib boraveradi:

1. Toʻldiruvchi qanday soʻzlar bilan ifodalanadi?
2. *Kitobni oʻqidim, mevalarni terdim, onamdan soʻradim, opam uchun oldim* kabi holatlardagi toʻldiruvchi va kesim munosabatini izohlang.
3. Vositali va vositasiz toʻldiruvchilar farqini aniq misollar bilan izohlang.
4. Birikmali gap boʻlagi nima?
5. Mustaqil va nomustaqil toʻldiruvchiga misollar keltiring.

6. *Kinoga bordim, ukam bilan ko'rishdim, telefon orqali gaplashdim, onamni sog'indim, otamdan so'radim* kabi birliklarda to'ldiruvchilar kesim bilan qanday vositalar orqali bog'langan?

Bu kabi savollarga o'quvchilar imkoniyatlari doirasida javob beradilar va o'qituvchi qolgan o'rinlarni to'ldiradi, nazariy tushunchalar bilan boyitadi, talbalarga to'ldiruvchining grammatik xususiyatlarini keng tushuntirib beradi. Navbatdagi bosqichda esa darslikda berilgan mashqlar tizimi ustida ishlanadi, ayrim topshiriqlar dars jarayonida, ba'zilar esa uyda bajariladi. Darsning oxirgi bosqida esa, yangi mavzuni mustahkamlash uchun "klaster" texnologiyasidan foydalanish ijobiy samara beradi:

Ushbu tushunchalarning har biriga tegishli misollar keltirish ham o'quvchilar xotirasini mustahkamlaydi, tafakkurini kengaytiradi.

To'ldiruvchilarning ifodalanishini jadvashtirib o'rganish ham ijobiy samara beradi. Bunda o'quvchilar muayyan so'z turkumlari bilan ifodalangan to'ldiruvchilardan namunalar keltirishadi. Misollar tanlash, gaplar tuzishda ham ularning mantiqiy mazmuniga, didaktik ahamiyatiga alohida e'tibor qaratish lozim.

Ayniqsa, badiiy matnlardan olingan misollar o‘quvchilarning nazariy tushunchalarini mustahkamlash bilan bir qatorda, ularning badiiy-estetik didini, dunyoqarashini rivojlantirishga munosib hissa qo‘shadi:

Ot bilan ifodalangan to‘ldiruvchilar?	Olmosh bilan ifodalangan to‘ldiruvchilar?	Otlashgan so‘z bilan ifodalangan to‘ldiruvchilar?
Men <i>Vatanni</i> bog‘ deb aytsam, Sensan unda bitta gul.	Yurtim, senga she`r bitdim bu kun.	Bu dunyoning nokaslari bor, <i>Ezgulikni</i> ko‘rolmaydilar.
Orazin yopg‘och <i>ko‘zimdin</i> sochilur har lahza yosh.	<i>Meni</i> men istagan o‘z suhbatig‘a arjumand etmas.	<i>Yaxshiga</i> qilsang yaxshilik ham aytadi, ham qaytadi, <i>Yomonga</i> qilsang yaxshilik na aytadi, na qaytadi.

Bunday misollarni nasriy va drammatik asarlardan tanlasa ham bo‘ladi. Bu shakldagi jadvallarni uyga topshiriq sifatida berish, misollar uchun aynan bir ijodkor asarlarini yoki aynan bir tur, bir janrdagi asarlarni tanlash xilma-xillikni yuzaga keltiradi. Turli shakl va mazmundagi, turli ijodkorlarning asarlaridan tanlangan turli badiiy parchalar o‘quvchilarni yangi ma`lumotlar bilan tanishtiradi, ularni izlanuvchanlikka, bahs-munozaraga chorlaydi.

O‘quvchilar to‘ldiruvchining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari bilan chuqur tanishib bo‘lgach, o‘tilgan mavuzuni mustahkamlashga yo‘naltirilgan quyidagi jadvalni to‘ldirishni topshirish mumkin:

To‘ldiruvchi	Nazariy ma`lumot	Misol:
Mustaqil	To‘g‘ridan to‘g‘ri kesimga bog‘lanib kelgan to‘ldiruvchilar mustaqil to‘ldiruvchilar hisoblanadi.	Kitobni o‘qidim, onamni sog‘indim.
Nomustaqil		

Birikmali		
Vositali		
Vositasiz		
Kelishikli		
Ko‘makchili		

Ushbu jadvalda ham nazariy tushunchalarni yoritish, ham turli mazmundagi misollar keltirish talablarning mavzuni o‘zlashtirganlik holatini ko‘rsatadi va bir darsning o‘zidayoq barcha talabalarni munosib baholashga yordam beradi.

Har qanday mavzuni o‘tishda ham dastur talablariga rioya qilish, darsliklarda berilgan topshiriqlarni etarli darajada bajarishga erishish ona tili ta‘limi samaradorligini oshiradi. Shu ma‘noda, to‘ldiruvchi mavzusi o‘tilganda ham darsliklar bilan ishlash maqsadga muvofiq. Chunki umumta‘lim maktablari uchun yaratilgan darsliklar ancha mukammal ishlangan bo‘lib, unda o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga, nazariy bilimlarini mustahkamlash, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga yo‘naltiruvchi turli mazmundagi topshiriqlar berilgan.

Xullas, to‘ldiruvchi mavzusini o‘tishda turli dars shakllari, tiplaridan foydalanish, turli ta‘lim texnologiyalarini qo‘llash imkoniyatlari nihoyatda keng. Bularning qay birini qo‘llash, darsni qanday tashkil qilish ona tili o‘qituvchisining pedagogik mahorati, bilim va tafakkuriga bog‘liq. Har qanday vaziyatda ham, DTS, o‘quv dasturi talablariga tayangan holda ish yuritish, darslikka murojaat qilish dastlabki o‘rinda turishi lozim. Mavzu mohiyati, o‘quvchilarning intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda esa, dars jarayonida noan‘anaviy ta‘limning turli texnologiyalarini qo‘llash mumkin.

Gapning ikkinchi darajali bo‘laklaridan navbatdagisi hol hisoblanadi. 8-9 sinf o‘quvchisi *hol harakatning qanday bajarilishini, bajarilish o‘rnini, paytini bildirib, qayerga? qayerda? Qayerdan? Qachon? qanday? so‘roqlariga javob bo‘lishini* yaxshi biladi. Shuningdek, o‘quvchilar «Ega+hol+kesim» qolipli gaplar tuzish, berilgan so‘roqlarga javob bo‘ladigan so‘zlar tanlab, yoyiq gaplar hosil qilish malakasiga, hol haqida umumiy ma‘lumotga ega. O‘z navbatida, holning

ma`no ifodasiga ko`ra turlarini ham ajrata oladilar: payt holi, o`rin holi, ravish holi, daraja-miqdor holi, sabab holi va maqsad holining o`ziga xos tomonlarini farqlay oladilar. Bu bosqichda o`quvchilar holning tuzilishiga ko`ra turlari (sodda va murakkab) haqida ham muayyan tasavvur, tushunchalarga ega.

Hol doimo fe`l kesimga bog`lanadi. Masalan, *Quyosh ko`kdan mo`ralab qarar* gapida *qarar*so`ziga *mo`ralab*so`zi bog`lanib, undan anglashilgan harakatning tarzini, *ko`kdan*so`zi *qarar*so`ziga bog`lanib, uning o`rnini bildiradi. Ba`zan hol ot kesimlarga ham bog`lanishi mumkin. Bunday vaqtda hol ot kesimdan anglashilgan predmetning o`rnini bildiradi. Masalan: ***Andijonda o`t yoqsam, O`shda tutuni.***

Holning ma`no turlari darslikda jadval shaklida to`liq berilgan bo`lib, unda holning har bir turiga tegishli grammatik xususiyatlar, so`roqlar va misollar aniq aks etgan. O`qituvchi o`quvchilarga holning ma`no turlarini shu jadval asosida o`rganishni topshirishi ham ayni maqsadga muvofiq. Shu o`rinda aytish joizki, o`qituvchi o`quvchilarning hol mavzusiga tegishli umumiy o`rta ta`limda olgan bilimlarini e`tiborga olgan holda mazkur jadvalni to`ldirishni o`quvchilarga vazifa sifatida berishi hamda ularning javobidan so`ng ma`lumotlarni mukammallashtirishi ham ijobiy samara beradi. O`quvchilarni mavzu atrofida chuqur mushohada yuritishga, dasturiy talablarga rioya qilishga chorlaydi. Jadvalning quyidagi shaklini tavsiya qilish mumkin:

Holning ma`no turlari	Izohi	so`rog`i	shakllari	Misollar
Ravish holi	Fe`l kesimdan anglashilgan harakatning qay tarzda bajarilishini ifodalaydi	Qanday? qanday qilib? Qay holda?	Ravish (tez, sekin, ohista), -ib (shoshib), taqlid so`zlar (shildirab)	Sekin yugurdi, shoshib gapirdi, dag`-dag` titrali.

O‘rin holi...				
Sabab holi...				
Payt holi...				
Maqsad holi...				

Jadvalni birinchisiga qarab davom ettirish mumkin. Mazkur javdalni o‘quvchilar umumta‘lim jarayonida olgan bilimlariga tayanib ham to‘ldira olishadi. Chunki umumiy o‘rta ta‘limning 8-sinf ona tili dasturida o‘quvchilarga holning ma‘no turlari to‘g‘risida to‘liq ma‘lumot berish rejalashtirilgan. Shunga ko‘ra, ularga hol to‘g‘risida umumiy ma‘lumot berilgan, uning ma‘nosiga ko‘ra turlarini ajratish o‘rgatilgan. Jadvalning qolgan qismlari to‘ldirilgach, o‘qituvchi uni darslikdagi ma‘lumot bilan qiyoslab, kamchiliklarini tuzatadi, kerakli o‘rinlarini to‘ldiradi, ma‘lumotlarni umumlashtirib, yaxlit nazariy xulosalarni shakllantiradi.

Navbatdagi jarayonda o‘quvchilarga holning ayrim paytlarda kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga ham bog‘lanishi tushuntirish muhim. Chunki hollar ham to‘ldiruvchi singari o‘zi bog‘lanib kelgan fe‘lning kesim vazifasida kelishi yoki kelmasligiga ko‘ra mustaqil va nomustaqil hollarga bo‘linishi aniq misollar yordamida tushuntiriladi:

To‘g‘ridan to‘g‘ri kesim vazifasidagi fe‘lga tobe bog‘lanib kelgan hollarga mustaqil hollar deyiladi: *bahorda gullaydi, shoshib gapirdi.*

Kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga tobe bog‘langan hollar nomustaqil hollar sanaladi: *Teatrdan charchab kelgan Gulnora tezda ovqatga unnadi. Bahorda ochilgan gullar nafasi dilga yoqimli huzur bag‘ishlaydi.*

Hol mavzusini o‘tishda **“Klaster”**, **“Aqliy hujum”**, **kichik guruhlarda ishlash** kabi turli tuman ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Ma‘lumki, an‘anaviy dars o‘tish modelida ko‘proq ma‘ruza, savol – javob, amaliy mashq kabi

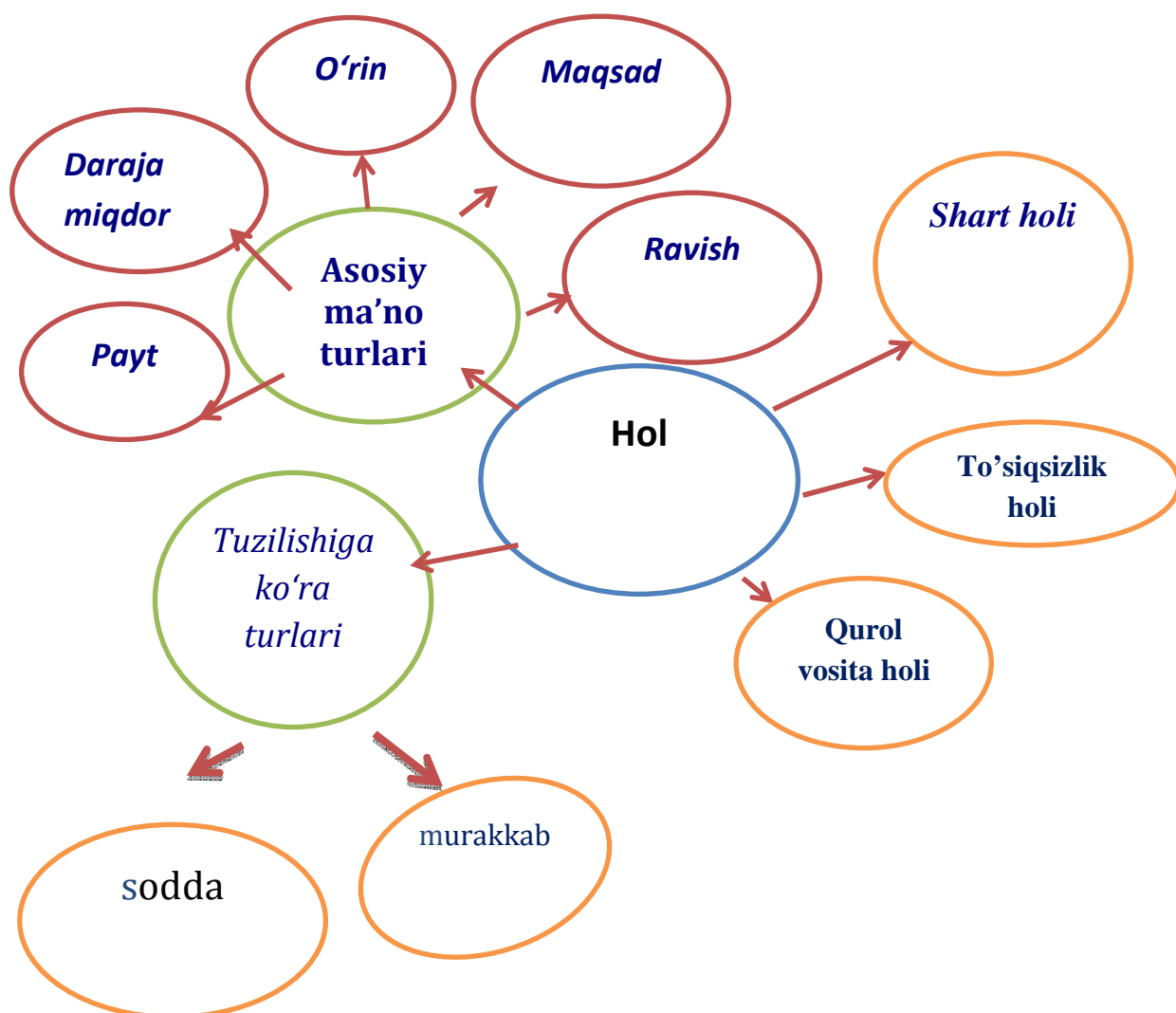
metodlardan foydalaniladi. Shu sabab, bu hollarda an`anaviy dars samaradorligi ancha past bo`lib, o`quvchilar ta`lim jarayoning passiv ishtirokchilariga aylanib qoladilar. Tadqiqotchilar fikriga ko`ra, an`anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda, unga o`quvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli-tuman metodlar bilan boyitish o`zlashtirish darajasining ko`tarilishiga olib kelar ekan.

Shunga ko`ra, hol mavzusini o`tishda, o`quvchilarning mavzu yuzasidan mavjud bilimlari aniqlangach, **noan`anaviy ta`limning muammoli usulidan** foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda o`qituvchi o`quvchilarga mavzu yuzasidan bir qancha savollar berib, muammoli vazit yaratadi. Masalan,

1. Hol qanday so`roqlarga javob bo`ladi?
2. Holning ma`no turlarini sanab bering.
3. Ravish holining o`ziga xos xususiyatlari nimada?
4. Mustaqil va nomustaqil hollarga izoh bering.
5. Sodda va birikmali hollarni misollar yordamida farqlang.

Mazkur savollarga javob berish jarayonida muammoli vaziyat ham o`zyechimini topa boradi.

Shuningdek, hol mavzusini o`rganish jarayonida o`quvchilarni matn tuzishga yo`naltirilgan topshiriqlar ustida ishlashga chorlash lozim. Bunda **kichik guruhlarda ishlash usulidan** foydalanish yanada ijobiylik kasb etadi. O`quvchilar 4 yoki 5 guruhga bo`linishadi. Har bir guruh uchun alohida matn tuzish topshiriladi. Matnlar turli mavzularda bo`lishi mumkin: *Vatan, ota-ona, farzandlik burchi, yurt sog`inchi, an`anaviy qadriyatlar, muqaddas urf-odatlar* kabi. Guruh a`zolari matn tuzib bo`lishgach, ularning matni boshqa guruh a`zolari tuzgan matnlar bilan almashtiriladi. So`ngra o`quvchilar tuzilgan matndagi gaplarda ishtirok etgan hollarni aniqlaydilar, ularning ma`no munosabatiga, tuzilishi ko`ra turlarini ajratadilar. Guruh a`zolaridan biri turib bajarilgan topshiriqni taqdim qiladi. Hol mavzusini ta`lim texnologiyalari asosida, xususan, guruhlarga bo`lib o`rganish jarayonida o`quvchilarning faolligi teng ta`minlanadi, mashg`ulot qizg`in tusga kiradi, o`quvchilar mustaqil ish yuritadilar

Holning ma`no turlari nihoyatda qizg`in bahs-munozaraga boy bo`lgani bois o`qituvchi uni tarmoqlashga asoslangan “klaster” metodi orqali kengroq tushuntirib berishi maqsadga muvofiq. Bunda o`quvchilar bilan birgalikda holning ma`no turlari, so`roqlari aniqlanib, kerakli o`rinlar to`ldirib boriladi:

Mavzularni o`zlashtirish jarayonida mumtoz adabiy matnlargamurojaat qilish, o`z navbatida, fanlararo aloqadorlikning bir ko`rinishi bo`lib, o`quvchilarning badiiy-estetik didini yuksaltirishga, asarning lingvopoetik tahlili to`g`risidagi bilim va malakalarini rivojlantirishga munosib hissa qo`shadi. G`azal baytlaridagi gap bo`laklarini aniqlash jarayonida o`quvchilar badiiy matnlardagi poetik sintaksis hodisasining o`ziga xos ko`rinishini kuzatadilar. Ushbu g`azalda bosh bo`laklar (ega va kesim)ning, to`ldiruvchi, hol va aniqlovchilarning turli ko`rinishlari (sodda va murakkab, birikmali, fe`l kesim va ot kesim; ot, olmosh, otlashgan so`zlar bilan ifodalangan to`ldiruvchilar, aniqlovchilar; taqlid so`zlar bilan ifodalangan hollar,

holning ma`no turlari, qaratqichli va sifatlovchi aniqlovchilar) poetik planda o`ziga xos sintaktik bo`y ko`rsatgan.

Masalan, birinchi misrada: *mening ko`nglim* birikmasidagi qaratqichli aniqlovchi *men* olmoshi bilan ifodalangan; *gulning g`unchasidek* birikmasi esa qanday? so`rog`iga javob bo`lib, o`xshatish-qiyoslash holini yuzaga keltirgan. *Gulning g`unchasi* aslida qaratqich-qaralmish munosabati bilan shakllangan moslashuvli birikma bo`lib, *gulning* qaratqichli aniqlovchi hisoblanadi, bu birikmaga o`xshatish-qiyoslash ma`nosini beruvchi –dek (-day) qo`shimchasi qo`shilib, tarz, holat ma`nosini bildiruvchi murakkab holga aylangan; *tah-batah qondur* – *tah-batah* hol (vaziyat, holat) bo`lib, taqlid so`z bilan ifodalangan, fe`l kesimga emas, kesim vazifasini bajaruvchi ot kesimga (qon – nima? ot, -dur (-dir: qondir) bog`lama) bog`lanib kelgan.

Demak, bu g`azaldagi gap bo`laklarini aniqlab, ostiga chizib qo`yishdan tashqari, ularning o`ziga xos grammatik xususiyatlarini ham, ma`no turlarini ham ajratib o`rganish ham mumkin. Bunday tahlillar orqali o`quvchilarning gap bo`laklari to`g`risidagi bilim va malakalari mustahkamlanadi, rivojlantiriladi, o`z navbatida poetik sintaksisning mumtoz ko`rinishlari to`g`risidagi tasavvurlari boyiydi, badiiy-estetik didlari kamolga etadi. Mazkur g`azaldagi gap bo`laklari tahlilida har bir gap bo`lagini alohida tasniflovchi turli jadvallardan ham foydalanish mumkin.

	Sodda	Murakkab	Fe`l kesim	Ot kesim	Mustaqil	Nomustaqil
Kesim	Qondur, imkondur,	Orzu qilsam,	O`ldum	Paykondur	Qondur, imkondur	Orzu qilsam, bahor o`lsa
Ega (ifodalanish xususiyatlari)	Ot bilan	Olmosh bilan	Harakat nomi bilan	Sifat bilan	Ravish bilan	Kengaygan birikma bilan
	Sodda	Kelishikli				

To'ldiruvchi	yoki murakkab (ifodalaniishi)	yoki ko'mlakchili	Vositali	Vositasiz	Mustaqil	Nomustaqil
Hol	Sodda yoki murakkab (ifodalaniishi)	Payt holi	O'rin holi	Ravish holi	Darajamiqdor holi	Sabab yoki maqsad holi
Aniqlovchi (ifodalanish xususiyatlari)	Sifat bilan	Son bilan	Olmosh bilan	Ot bilan	sifatlovchi	Qaratqichli

Bu jadvaldagi gap bo'laklaridan birini o'qituvchining o'zi ishlab ko'rsatib, uyga vazifa sifatida topshirishi yaxshi natija beradi. Bunda ham vaqt chegarasiga daxl qilinmaydi, ham barcha talabning faolligi ta'minlanadi, to'liq baholash imkoniyati yuzaga keladi. Hol mavzusini o'tish jarayonida o'qituvchi o'z bilim va tajribasiga tayangan holda noan'anaviy darslar tashkil etib, zamonaviy ta'lim texnologiyalarining turli usullaridan oqilona foydalansa, dasturiy talablarni to'la bajarish imkoni kengayadi hamda ona tili ta'limi samaradorligi oshadi.

Aniqlovchi mavzusini o'rganishda ham turli innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish mumkin. Dasturda aniqlovchilarni quyidagi tartibda o'rganish ko'zda tutilgan:

Aniqlovchi haqida umumiy ma'lumot. Sifatlovchi aniqlovchi. Qaratqichli aniqlovchi. Izohlovchi. Gap bo'laklari tartibi. Gap urg'usi...

Ajratilgan hol, ajratilgan to'ldiruvchi va ajratilgan aniqlovchi, ularda ohang va tinish belgilari o'rganiladi.

Shunga ko'ra, dars maqsadi quyidagicha belgilangan: Aniqlovchi va uning gap tuzilishidagi o'rni haqida o'quvchida ko'nikma hosil qilish. Ayni shu maqsadni amalga oshirishdagi vazifalar uchun ham muayyan reja tuzilgan bo'lib, ularda aniqlovchi haqida fikr yuritish, aniqlovchilarning ma'no turlarini o'rganish ko'zda tutilgan.

Aniqlovchining va uning o'ziga xos grammatik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan mavzularni turli noan'anaviy shakldagi darslarni tashkil etish orqali yanada samarador usullarda o'tish imkonlari mavjud. Xususan, bu mavzularda *seminar, bahs-muhokama, o'yin darsi, ijod darsi, suhbat darsi, musobaqa darsi* kabi noan'anaviy darslarni tashkil etish, ta'limning ilg'or pedagogik texnologiyalariga murojaat qilgan holda pedagogik faoliyat yuritish ona tili ta'limining muhim maqsad va vazifalarini ijobiy hal qilishga zamin hozirlaydi.

Aniqlovchilar mavzusini o'tish jarayonida ham ta'limning yangi innovatsion texnologiyalaridan keng foydalanish mumkin. Jumladan, "*Zinama-zina*" texnologiyasini qo'llash ham nihoyatda samarador ahamiyatga ega bo'lib, bu texnologiyani mavzu boshlanishida ham, yakuniy qismda ham qo'llash mumkin. Ushbu texnologiya quyidagicha:

Texnologiyaning tavsifi. Ushbu mashg'ulot o'quvchilarni o'tilgan yoki o'tilishi kerak bo'lgan mavzu bo'yicha yakka va kichik jamoa bo'lib fikrlash hamda xotirlash, o'zlashtirilgan bilimlarni yodga tushirib, to'plangan fikrlarni umumlashtira olish va ularni yozma, rasm, chizma ko'rinishida ifodalay olishga o'rgatadi. Bu texnologiya o'quvchilar bilan bir guruh ichida yakka holda yoki guruhlarga ajratilgan holda yozma ravishda o'tkaziladi va taqdimot qilinadi.

Texnologiyaning maqsadi. O'quvchilarni erkin, mustaqil, mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab, ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, jamoaga o'z fikri bilan ta'sir eta olishga, uni ma'qullashga, shuningdek, mavzuning tayanch tushunchalariga izoh berishda egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatish.

Texnologiyaning qo'llanilishi: yakka tartibda yoki kichik guruhlarda o'tkazish hamda nazorat darslarida qo'llanilishi mumkin.

Mashg'ulotda qo'llaniladigan vositalar: A-3, A-4 formatli qog'ozda tayyorlangan chap tomonga kichik mavzular yozilgan tarqatma materiallar, flomasterlar.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

– O'qituvchi o'quvchilarni mavzular soniga (aniqlovchi, sifatlovchi, sifatlanmish, qaratqichli aniqlovchi, izohlovchi) qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi.

– O'quvchilar mashg'ulot maqsadi va uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi.

– Har bir guruhga qog'ozning chap qismida kichik mavzu yozuvi bo'lgan varaqlar tarqatiladi.

– O'qituvchi guruh a'zolarini tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini flomaster yordamida qog'ozdagi bo'sh joylariga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi.

– Guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan kichik mavzuni yozma ko'rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a'zolari kichik mavzu bo'yicha imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi.

– Tarqatma materiallar to'ldirilgach, guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material albatta sinf doskasiga mantiqan tagma-tag (zina) shaklida ilinadi.

– O'qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg'ulotni yakunlaydi.

Natija: guruhlarda ishlashga o'rganadilar, yangi mavzuni subyekt-subyekt munosabatlari orqali o'zlashtiradilar.

“Zinama-zina” texnologiyasini yangi mavzuni tushuntirishdan avval amalga oshirsa, o'qituvchi o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzu atrofidagi bilimlari

darajasini aniqlab oladi va ularga ko'proq yangi ma'lumotlar berishga harakat qiladi.

Ma'lumki, aniqlovchi ma'lum bir gap bo'lagi vazifasida kelgan predmetni bildiruvchi so'zlarga bog'lanib, uning belgisini (yoki qarashligini) anglatadi: *qizil olma, aqlli qiz, aytilgan qo'shiq, mening kitobim, gul ifori*.

Aniqlovchilar gap tarkibida har doim otga yoki otlashgan so'zga bog'linb keladi: Mayin shabada esdi (otga). Kichik yaxshilik ham kishiga taskin beradi (otlashgan so'z). O'qituvchi o'quvchilarga muayyan savollar berib, ularning umumiy ta'limda olgan bilimlarini mustahkamlashi mumkin:

1. Qaysi gullarni sevasiz?
2. Qanday ranglarni yoqtirasiz?
3. Kimning asarlarini qiziqib o'qiysiz?

Bu savollarga berilgan javoblarda aniqlovchilarning turli ko'rinishlarini qo'llash mumkin. Shuningdek, darslikda berilgan topshiriqlarni bajarish ham o'quvchilarning aniqlovchilar haqidagi bilimlarini boyitadi:

1- topshiriq. *Oq gul, chiroyli gul, yovvoyi gul* birikmalaridagi so'zlarning bir-biriga bog'lanish holatlarini aniqlang.

2- topshiriq. Yuqorida javobingizda gul so'ziga bog'lanib kelgan so'zni aniqlang va uning qanday gap bo'lagi ekanligini ayting.

O'quvchilar ushbu birikmalar hech qanday vositalar (kelishik va ko'mlakchilar)siz, ohang yordamida bitishuv yo'li bilan birikkanligini aytadilar. Bu birliklarda gulning muayyan belgilari ifodalanganligini, belgini bildirgan so'zlar sifat turkumiga mansub bo'lganligi bois, sifat bilan ifodalangan aniqlovchilar sifatlovchi aniqlovchilar deb yuritilishini izohlaydilar.

Qaratqich aniqlovchilar haqida ham kengroq ma'lumot berish, amaliy mashqlar bajarish nazarda tutiladi. Qaratqich bilan qaralmsh orasida moslashuv munosabatini tahlil qilish, izohlovchilarning uslubiy xosliklarini o'rganish yuzasidan muayyan topshiriqlar bajariladi. Bu borada o'quvchilar dastlab quyidagi topshiriqni bajarishlari ma'qul: jadvalning bo'sh o'rinlariga berilgan so'zlardan muvofiq`ini tanlab yozing.

Kimning? Nimaning?	Nimasi?
Buvinning	mehri
Gulning	bargi

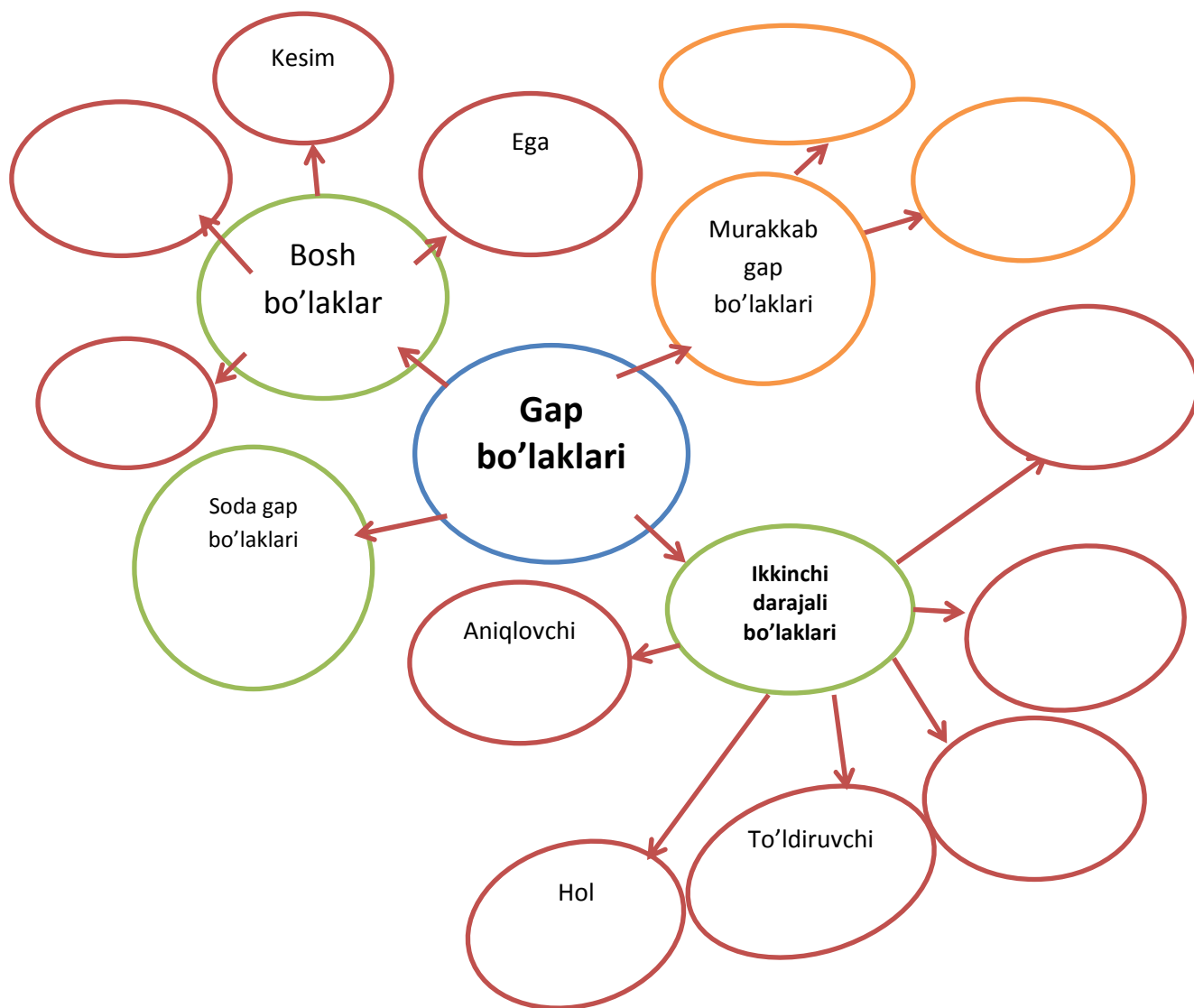
Daryo, shovulla; Mirzacho‘l, shomol; olma, rang; oyim, o‘rtoq; kitob, varaq

Shuningdek, izohlovchilarni o‘rganish jarayonida musobaqa tarzidagi turli o‘yin texnologiyalarini ham qo‘llash mumkin. Bunda “O‘yla. Izla. Top.” texnologiyasi samarador ahamiyatga ega. O‘quvchilarga quyidagi ko‘rinishdagi kartochkalar tarqatiladi:

O‘yla. Izla. Top.	
(Izohlovchilarning shaxs va narsalarning belgilarini tavsiflab kelishiga ko‘ra turlarini aniqlab birinchi katakka, har biriga misollarni ikkinchi katakka joylashtiring.)	
Unvon, amal	Kapitan Muqimov so‘zlaydi. Anjumanda direktor Xo‘jaev qatnashdi.
Mashg‘ulot, kasb	Oshpaz Shukur, duradgor Karim, gulchi Sanobar
Yosh, jins, qarindoshlik	Kechqurun Nasiba xola bilan Xurshid amaki bolalalriga qiziqarli ertaklar aytib berishadi.
Laqab	Jalil sovuq , Juman pismiql arning askiyasini eshitdik.
Taxallus	Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek yirik nasriy asarlar muallifidir.
Narsa- buyum o‘xshashligi	Ona – Vatan! Qizchalar – g‘unchalar.

Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari o‘rganilgach, o‘quvchilarda nutqda gap bo‘laklarining o‘rni va ahamiyati, uslubiy xosliklari yuzasidan o‘zlashtirgan

ma'lumotlari mustahkamlanadi, ko'nikmalar rivojlantiriladi. Ushbu darslarda "Klaster" usulidan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yirik hajmdagi bunday mavzularning oxirgi darsini zamonaviy ta`lim texnologiyalariga tayangan holda *yakunlovchi mashg`ulot yoki konferentsiya darslarini* tashkil qilib yakunlash o`ziga xos mazmun-mohiyatga, pedagogik maqsadga tayanadi. Bunday darslarda pedagogik muhit ham, o`quvchilarning qiziqish va intilishlari ham faol tusga kiradi, ta`lim samaradorligi oshadi.

“Keyingi yillarda tashabbuskor, izlanuvchan o`qituvchilar tomonidan qo`llanilayotgan bahs-munozara, sinov, matn yaratish, yozma ishlar, nazm, konferentsiya, sayohat, stsenariyli dars kabi noan`anaviylik juda foydali bo`lib, dars jarayonida o`quvchi o`quvchilar ham faol ishtirok etishga muvaffaq bo`lmoqdalar.

Konferentsiya darslari yakuniy mashg`ulotning bir shakli bo`lib, bunday darslar maxsus tayyorgarlikni talab qiladi.

Konferentsiya darslarida o`quvchilarning mavzu yuzasidan ma`ruzalari tinglanadi, shoir va yozuvchilarning asarlaridan yod olinadi, dramatik asarlardan parchalar sahnalashtiriladi, gramplastinka va magnet lentalaridan kuy tinglanadi, adabiy o`yinlardan va texnik vositalardan foydalaniladi.

Konferentsiya tarzda o`tkaziladigan darsda o`quvchilar o`rganilgan asarning tarbiyaviy ahamiyatini dasturdagi an`anaviy darslardan ko`ra chuqur anglab etadilar. Ma`ruzalarni tayyorlash jarayonida ularda qo`shimcha manbalardan foydalanish malaka va ko`nikmasi shakllanadi”¹⁶.

Shunga ko`ra, maktabda gap bo`laklarining grammatik xususiyatlari o`rganib bo`lingach, oxirgi darsni konferentsiya tarzida tashkil qilish maqsadga muvofiq. Bunda o`qituvchi o`quvchilarga gapning ikkinchi darajali bo`laklari bilan bog`liq mavzular yuzasidan ma`ruza tayyorlab kelishni topshiradi. Shuningdek, gapning ikkinchi darajali bo`laklari faol ishtirok etgan ayrim g`azallar, she`rlardan tanlab yod oldiradi va dars jarayonida mazkur she`rlarni ifodali aytirib, ular matnidagi gap bo`laklarini aniqlash mashqlarini bajartiradi. Darsda integratsiyani ta`minlash uchun esa ayrim g`azallarning qo`shiq qilib kuylangan variantidan ham

¹⁶B.To`xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyadova. O`zbek tili o`qitish metodikasi. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2010, 49-b.

foydalanish mumkin. Bunday shaklda tashkil qilingan darslarda o'quvchilar mustaqil ma`ruza tayyorlash jarayonida qo'shimcha ilmiy-badiiy adabiyotlardan foydalanishadi, sintaktik tahlil malakalarini rivojlantirishadi, bir-birilarining tayyorlagan ma`ruzalarini tinglab, o'z munosabatlarini bildirishadi, bahs-munozaraga kirishishadi. Bu esa, o'z navbatida, o'rganilgan mavzularning mustahkamlanishiga, ona tili darslarining qiziqarlilik darajasini oshirishga munosib yordam beradi.

3.2. Gap bo'laklarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishga oid dars ishlanmalar

Mavzu: Ega va uning ifodalanishi

Darsning maqsadi:

Ta'limiy: O'quvchilarning gap, gap bo'laklari haqidagi bilimni boyitish, ega va uning ifodalanishi, gapdagi o'rni haqida tushuncha berish.

Tarbiyaviy: Dars jarayonida xalq maqollaridan foydalanish orqali ularga axloqiy tarbiya berish, muomala madaniyatini shakllantirish.

Rivojlantiruvchi: Ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, mustaqil fikrlashga, ijodiy ishlashga o'rgatish.

Dars uslubi: Kichik guruhlarda ishlash, aqliy hujum, musobaqa.

Dars jihozi: Og'zaki, yozma matn tuzish uchun suratlar, xalq maqollari yoritilgan kitoblar, ega haqidagi ko'rgazmali qurollar.

Darsning shiori: Ona tilim – jonu dilim

Darsning borishi:

Tashkiliy qism: Navbatchining hisobotini eshitish, o'quvchilarni darsning mavzusi, maqsadi, tegishli vazifalar bilan tanishish. Darsning oltin qoidalarini yodga tushirish. Ularni guruhlariga bo'lish va sardorlarni tayinlash. O'quvchilar "Bilimdon", "Tilshunos", "Ijodkor" va "Tarjimon" guruhlariga bo'linadi.

O'tgan dars mavzusi bo'yicha ishlash:

Guruhlarga nomustaqil kesim ishtirok etgan xalq maqollaridan uchtdan namuna keltirish topshiriladi. Ular quyidagicha misollar keltirib, kesimlarni aniqlab, ta'rif berishadi.

Yov qochsa , botir ko'payar. –

Yosh kelsa – ishga, qari kelsa-oshga.

To'qayga o't tushsa , ho'l-u quruq barobar yonadi.

Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar.

Har guruhdan bir nafardan o'quvchi savollarga javob beradi.

Nimaga aytiladi?

2. Qaysi gap bo'laklari ikkinchi darajali bo'laklarga kiradi?

3. Qanday hollarda ot kesim va ega orasiga tire qo'yiladi?

4. Kesimga ta'rif bering.

Guruhlar ikkitadan gap tuzishib, ega va kesimni aniqlab berishadi.

O'quvchilarni ijodiy ishlashga, mustaqil fikrlashga o'rgatish, darsga faol jalb etish maqsadida tezkor savol-javob tashkil qilinadi.

I guruh uchun:

1. Maqolni davom ettiring: Mehnatdan kelsa boylik, ...

2. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qachon qabul qilingan?

3. Jahonda keng tarqalayotgan milliy sport turimizni ayting?

4. O'zbekiston Respublikasi madhiyasi matnini kim yozgan?

Guruhlar ikkitadan gap tuzishib, ega va kesimni aniqlab berishadi.

O'quvchilarni ijodiy ishlashga , mustaqil fikrlashga o'rgatish, darsga faol jalb etish maqsadida tezkor savol-javob tashkil qilinadi.

I guruh uchun :

1. Maqolni davom ettiring: Mehnatdan kelsa boylik ...

2. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qachon qabul qilingan?

3. Jahonda keng tarqalayotgan milliy sport turimizni ayting.

4. O'zbekiston Respublikasi madhiyasi matnini kim yozgan?

II guruh uchun:

1. Navro'z - bayrami qachon nishonlanadi?
2. O'zbek tilida nechta harf va tovush bor?
3. Matn nimalardan tuziladi?
4. 2010 yil qanday nomlangan edi?

III guruh uchun:

1. Kim 2011 yilda Osiyoning eng yaxshi futbol hakami deb baholandi?
2. Tovush qanday hosil bo'ladi?
3. Ikki kishining o'zaro suhbatini nima deyiladi?
4. Milliy musiqa asboblarini sanab bering.

IV guruh uchun:

1. Qumloq so'zi tub so'zmi yoki yasama so'zmi?
2. Iboraga misol keltiring
3. Tilning quroli nima?
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?

Shundan so'ng guruh ishtirokchilari 139-mashqni mustaqil bajarishadi, kesimning shaxs-son qo'shimchalari orqali egani aniqlashadi.

Bajarilgan to'rtta shart bo'yicha guruh a'zolariga baho qo'yiladi.

Yangi mavzuni o'rganish: O'qituvchi tegishli ko'rgazmali vosita orqali eganing kim?, nima?, qayer? So'roqlariga javob bo'lishini, kesimning qo'shimchalaridan anglashib turgan shaxs-son ma'nosini anglashtiruvchi bo'lak ekanligini qayd etib o'tadi. Uning, asosan, ot, olmosh, sifat, son hamda sifatdosh orqali ifodalanishini aniq misollar yordamida tushuntiradi. Quyidagi misollar keltiriladi:

1. Bunday musobaqada kuchlilar g'alaba qozonadi.
2. Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar.
3. Hamma Navro'z bayrami o'tayotgan maydonga oshiqardi.
4. Ikkovi kelgusidagi ishlar haqida uzoq suhbatlashdi.

Guruhlar mustaqil ravishda 140-mashqni bajarib, sifat va sifatdoshlar bilan ifodalangan egani aniqlashadi.

“Kim zukko va chaqqon” metodi

I guruhga uchta sabzavot ekini, II guruhga uchta meva, III guruhga ikkita hayvon, IV guruhga ikkita parranda rasmini chizish, ular ishtirokida gap tuzish vazifasi topshiriladi. 5 daqiqa vaqt ajratiladi.

“Egani top” metodi

Guruhlarga 10 ta jumladan iborat matn beriladi. O‘quvchilar 3 daqiqa ichida gaplardagi egani va uning nima bilan ifodalanganini aniqlashadi. Guruhlarga 3 ta shart bo‘yicha baho qo‘yiladi.

Sardorlar bellashuvi

Sardorlar shart bo‘yicha 6-8 ta gapdan iborat matn tuzishadi, egani aniqlab, izohlab berishadi. 3 tadan topishmoqning javobini aytishadi. Xalq maqollariga to‘rttadan misol keltirishadi va ulardagi egalarni aniqlashadi. Bahor, Navro‘z bayrami haqida ikkitadan gap tuzishadi, undagi egani izohlashadi. Sardorlar baholanadi.

Darsni yakunlash:

Qo‘yilgan baholar umumlashtiriladi. Guruhlarning o‘rni belgilanadi va e‘lon qilinadi. G‘olib jamoa va faol o‘quvchilar rag‘batlantiriladi.

Uyga vazifa:

Ega va uning ifodalanishini o‘rganish. 142-mashqni bajarish.

**“Hol va uning ma’no turlari” mavzusi bo‘yicha
mustahkamlash darsi**

Darsning maqsadi:

a) ta’limiy: o‘quvchilarning hol, uning ifodalanishi, ma’no turlari yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash;

b) tarbiyaviy: keltirilgan misollar, matnlar orqali o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, do‘stona munosabat, vatanparvarlik xislatlarini shakllantirish;

d) rivojlantiruvchi: o‘quvchilarni mustaqil fikrlash va mushohada yuritish, qoidalar asosida xulosa chiqarishga o‘rnatish;

Darsning uslubi: interfaol

Darsning usuli: guruhlarda ishlash, “Aqliy hujum”, klaster usuli, grammatik o‘yinlar.

Darsning shiori:

“Shubha yo‘q, ilmdan tirikdir inson,
Mashaqqat-mehnatni yengadi oson”.

(Abulqosim Firdavsiy)

Darsning jihozi: kartochkalar, ko‘rgazmalar, testlar, tarqatmalar, darslik.

Texnik vositalar: kodoskop, kompyuter.

Darsning blok chizmasi:

T/r	Darsning bosqichlari	Vaqt
1	Tashkiliy qism-o‘quvchilar bilan salomlashib, guruhlarga ajratish.	5 daqiqa
2	Guruhlarda ishlash-uyga berilgan topshiriqlar ustida ishlash.	10 daqiqa
3	“Aqliy hujum”-savollar bilan murojaat qilish.	10 daqiqa
4	Mavzularni mustahkamlash bosqichi: grammatik o‘yinlar.	15 daqiqa
5	O‘quvchilarni baholash.	3 daqiqa

6	Uyga topshiriqlar berish.	2 daqiqa
---	---------------------------	----------

Baho mezonlari: to‘g‘ri javob –

qoniqarli javob –

noto‘g‘ri javob –

Darsning borishi:

1. Tashkiliy qism:

O‘quvchilar bilan salomlashib, yo‘qlama qilish. Sinf o‘quvchilari 4 guruhga bo‘linib, o‘zlariga nom tanlaydilar. Har bir guruhning a‘zosi 1,2,3,4,5,6 raqamlarni ko‘ksiga qadab oladilar.(Guruhlarga beriladigan topshiriqlar har bir raqamli o‘quvchi uchun alohida vazifa asosida o‘tkaziladi).

2. Uyga berilgan topshiriqlar ustida ishlash. Bu bosqichda o‘quvchilar bajaradigan ishlar vatman qog‘ozga yozilgan jadval ko‘rinishida ilib qo‘yiladi.

O‘quvchilarning raqamlari	Vazifalari
1	qoidalarni aytadi
2	uyga berilgan mashqlarni o‘qib izohlaydi
3	test bajaradi
4	kartochkalar ustida ishlaydi
5	tarqatma rasmlar asosida matn yaratadi

Darsning bu bosqichida har bir guruhning

1-raqamli o‘quvchilarisababholivamaqsadholihaqidagiqoidalarniaytishadi:

Ish-harakatningsababinibildiribnimaga? nimauchun? nimasababdan?

nimasababli? Savollarigajavobbo‘lganholsababholideyiladi.

Masalan: U quvonganidan yig‘lab yubordi.

2.1 Sabab holi -lik, -sizlik qo‘shimchalarini olgan otlar, -gani qo‘shimchali sifatdoshlar va sababli, uchun ko‘makchi qurilmalar bilan ifodalanadi.

Masalan: Tinimsiz mehnat tufayli maqsadga erishdim.

3.1 Ish-harakatning maqsadini bildirib, nima uchun? nima maqsadda? nima qilgani? kabi savollarga javob bo‘lgan hol maqsad holi deyiladi.

Masalan: Biz dars tayyorlagani to‘plandik.

4.1 Maqsad holi maqsad ravishdoshlaridan, ot yoki fe‘llardan keyin uchun, deb, maqsadida, maqsadi bilan so‘zlarini keltirish orqali, shuningdek, jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasini olgan otlar orqali ifodalanadi.

Guruhlarning 2-raqamli o‘quvchilari darslikdagi 182-mashqni shartiga ko‘ra bajaradilar. O‘zlari tuzgan matndagi sabab va maqsad hollarini topib, izohlaydilar.

Har bir guruhning 3-raqamli o‘quvchilariga quyidagi test savollari beriladi:

1-test kartochkasi:

1. Sabab hollari qaysi ko‘makchilar bilan ifodalanishi mumkin?

A. haqida, to‘g‘risida

B. sababli, uchun

C. bilan, orqali

2. Ushbu gapda holning qaysi turi mavjud.

Karvondagilar dam olgani to‘xtadi.

A. Sabab holi

B. Ravish holi

C. Maqsad holi

2- test kartochkasi:

1. Hol gapda qaysi bo‘lakka bog‘lanadi?

A. egaga

B. kesimga

Cavollarga to‘liq javob berdi.

A. sabab holi, ravish holi

B. maqsad holi, o‘rin holi

C. payt holi, sabab holi

3- test kartochkasi:

1. *Sabab holi otlar bilan ifodalaganda qaysi qo‘shimchalarni oladi?*
 - A. *–gani, -guncha*
 - B. *–lik, -sizlik*
 - C. *–gan, -ib*
2. *Maqsad holi ishtirok etgan gapni aniqlang.*
 - A. *Dunyoda onadan muqaddas zot yo‘qdir.*
 - B. *Bugungi kunda giyohvandlik asr vabosiga aylandi.*
 - C. *Shahrimiz chiroy ochsin deb, gullar ekdik.*

4- test kartochkasi:

1. *–gani qo‘shimchali sifat doshlar holning qaysi turini ifodalab keladi?*
 - A. *maqsad holini*
 - B. *sabab holini*
 - C. *ravish holini*
2. *Sabab holi ishtirok etgan gapni aniqlang.*
 - A. *Navro‘zning kirib kelishi qalblarimizda bahoriy kayfiyat uyg‘otdi.*
 - B. *Onalarimiz bizga hammadan ko‘p mehribondir.*
 - C. *Yurtboshimiz tomonidan 2008-yilning “Yoshlar yili” deb e‘lon qilinganligi biz yoshlarni behad quvontirdi.*

4-raqamli o‘quvchilarga quyidagi tarqatmalar beriladi.

-1-

Nuqtalar o‘rniga mos keluvchi maqsad hollarini qo‘yib, gapni ko‘chiring.

Mahalla tarbiyaviy vazifani bajarish... xalqimizning azaliy udumlari, urf-odatlari va an‘analariga tayanadi.

-2-

Berilgan gapdagi holni aniqlang.

Mustahkam e‘tiqod, yuksak dunyoqarash, ma‘rifat asosida o‘zligimizni namoyon etmoq uchun milliy istiqlol g‘oyasini chuqurroq o‘rganmog‘imiz shart.

-3-

Ushbu gapdagi hol qanday vositalar bilan ifodalangan?

Inson ma'naviyatga tayangani uchun dunyodagi barcha jonzotlardan ustun.

-4-

Berilgan gapda holning qaysi ma'no turi ishtirok etmoqda?

Mustaqillik tufayli odamlar tinch mehnat va ijod bilan shug'ullanmoqda, o'z mehnat natijalariga o'zlari egalik qilmoqda.

Guruhlarning 5-raqamli o'quvchilariga rasmlar beriladi. Ular rasm asosida maqsad va sabab hollarini ishtirok ettirgan holda matn tuzadilar. (Rasmlar ilova qilinadi).

Guruhlardagi o'quvchilarning

to'liq to'g'ri javobi uchun

to'g'ri javob uchun

noto'g'ri javob uchun

3. "Aqliy hujum".

Hol yuzasidan o'quvchilarning olgan bilimlarini sinash maqsadida quyidagi savollar beriladi:

- *kesimga bog'lanib, uning belgisini bildiruvchi bo'lak...*
- *hollar tuzilishiga ko'ra...*
- *bir so'zdan iborat hollar...*
- *ikki yoki undan ortiq so'z bilan ifodalangan hollar...*
- *ish-harakatining o'rnini bildirgan hol turi...*
- *qachon? qachogacha? qachondan beri? qay vaqt?*
so'roqlariga javob bo'luvchi hollar...
- *ish-harakatining qay tarzda bajarilganini bildiruvchi hollar...*
- *qancha? necha? necha marta? qay darajada? so'roqlariga*
javob bo'luvchi hollar...
- *ish-harakatining bajarilish sababini bildiruvchi hollar...*

Tezkor savollar asosida berilgan o‘quvchilarning javoblari baholab boriladi.

3. O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun guruhlarda o‘quvchilar quyidagi tartibda ishlaydilar.

<i>O‘quvchilarning raqamlari</i>	<i>Vazifalari</i>
<i>1</i>	<i>Kodoskopda berilgan gaplarni tahlil qiladi.</i>
<i>2</i>	<i>o‘quvchilar kompyuterda berilgan holning ma’no turlari ishtirokida gap tuzadilar.</i>
<i>3</i>	<i>“Sarlavhasi bizdan, matni sizdan” o‘yinida ishtirok etadilar.</i>
<i>4</i>	<i>“Bizning mavzu” o‘yinida qatnashadilar.</i>
<i>5</i>	<i>Darslikdagi (86-bet) 2-topshiriqni bajaradi.</i>

1-raqamli o‘quvchilar kodoskopda berilgan quyidagi gaplardagi holning ma’no turlarini topib tahlil qiladilar.

1. Mehmonda odob qoidalariga rioya qilish zarur.

2. Tekislikda yotuvchi ikki to‘g‘ri chiziq faqat bir nuqtada keshishadi.

3. Shamol to‘satdan boshlandi.

4. Bugun tennis musobaqalari boshlanadi.

2-raqamli o‘quvchilar komp’yuterda berilgan hollar ishtirokida mustaqil gap tuzadilar.

3-raqamli o‘quvchilar “Sarlavhasi bizdan, matni sizdan” grammatik o‘yinida qatnashadi.

Bu bosqichda har bir guruhdagi o‘quvchilarga matn yaratish uchun sarlavhalar beriladi:

“Sport – salomatlik manbai”.

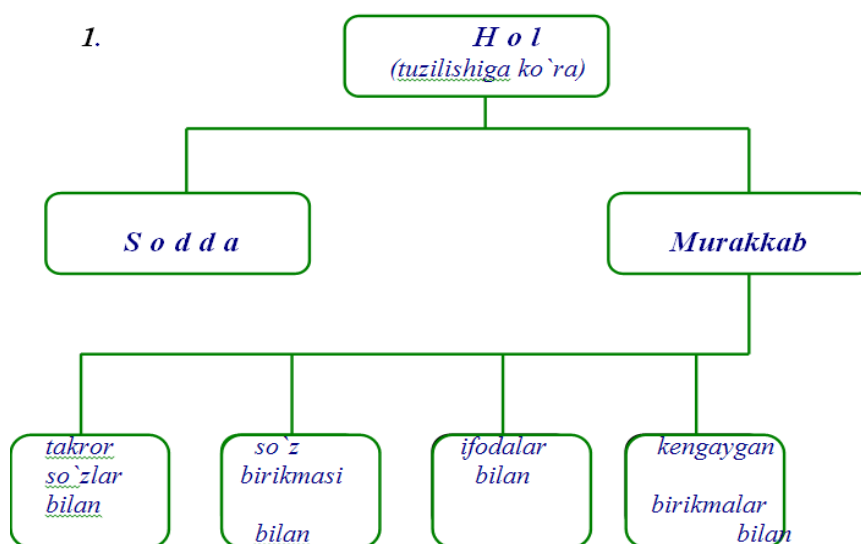
“Odob – oltindan qimmat”.

“Kitob – bizning do‘stimiz”.

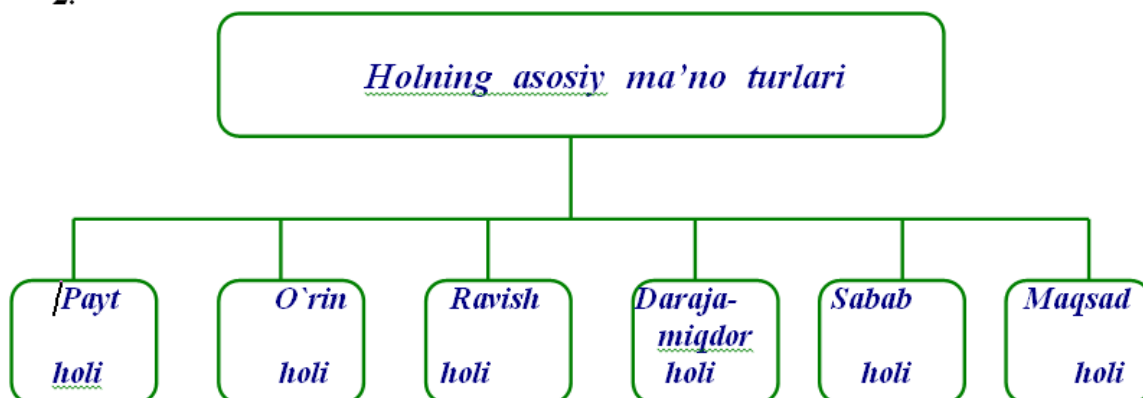
“Ustoz – otangdek ulug‘”.

O'quvchilar ushbu sarlavhalar asosida hollar ishtirok etgan matn tuzadilar. Guruhlardagi 4-raqamli o'quvchilar "Bizning mavzu" o'yinida qatnashadi. Ular 8-sinf "Adabiyot" darsligidagi biror matnni tanlab, hozirgi o'rganilayotgan mavzu – hol va uning ma'no turlarini topib, izohlaydilar. 5-raqamli o'quvchilar darslikdagi 2-topshiriqni bajaradilar. Topshiriqning sharti: "Holning har bir ma'no turiga 2tadan misol topib yozing. Holning tepasiga so'rog'ini ko'rsating. Har bir o'quvchi javob berib bo'lgach, baholanadi va ularning javoblari umumlashtiriladi. Darsning bu bosqichida quyidagi ko'rgazmalardan foydalanib, hol yuzasidan yakuniy fikrlar bildiriladi.

1.

2.

5. O'quvchlarning baho mezonlari bo'yicha olgan shakllari asosida umumiy ballar jamlanib , g'olib guruh aniqlanadi.

Yuqori ball to'plab g'olib bo'lgan guruh kitob bilan, ikkinchi o'rinni olgan guruh guldasta bilan, uchinchi o'rindagi guruh esa yulduzcha ko'rinishidagi boshqotirma bilan taqdirlanadilar.

6. Uyga vazifa.

Hol mavzusini takrorlab, "Hol va uning ma'no turlari" mavzusida matn yaratish topshiriladi.

UMUMIY XULOSA

Umumta'lim maktablarida sintaksis bo'limini o'rganishga qancha vaqt ajratilgan bo'lmasin, o'z kasbining mohir ustasi bo'lgan har qanday mas'uliyatli ona tili o'qituvchisi darslarni dasturiy talablar asosida shakllantirsa, yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan mahorat bilan foydalana olsa, ona tili ta'limining samaradorligiga munosib hissa qo'shadi, o'quvchilarning teran bilimli, yuksak ma'naviyatli shaxs sifatida kamol topishlariga erishadi.

Aniq faktik materiallardan ko'zga tashlanadiki, umumta'lim maktablarida hozirgi o'zbek adabiy tilini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari ancha mukammal ishlangan. Mazkur fanga tegishli DTS va shu asosda yaratilgan o'quv dasturlari, rejalari, darslik va qo'llanmalar ham nihoyatda puxta ishlangan bo'lib, bularning barchasi o'quvchi-talabalar bilimini mustahkamlash va rivojlantirishga, tafakkurini yuksaltirishga, ma'naviy olamini boyitishga ulkan hissa qo'shadi.

O'z navbatida esa, Ona tili fani o'qituvchisining ham ta'lim mazmunini tashkil qiluvchi bu me'yoriy hujjatlardan, darslik va qo'llanmalardan, didaktik materiallardan, shu bilan bir qatorda, yangi innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishi ona tili ta'limining samaradorligini ta'minlash kafolatidir.

Umumta'lim maktablarida gap bo'laklarini o'rganishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoni nihoyatda keng.

5-sinflarda sintaksisning umumiy mazmun mohiyati, so'z birikmasi, gap, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari; gapning bosh (ega va kesim) va ikkinchi darajali (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) bo'laklarini; sodda (yig'iq va yoyiq)gaplarni o'rganish ko'zda tutiladi. O'quvchilarning boshlang'ich sinflarda o'zlashtirgan sintaksis bo'limiga tegishli dastlabki ma'lumotlari mustahkamlanadi

varivojlantiriladi. 6-, 7-sinflarda esa leksikologiya va morfologiya bo'limlarini o'zlashtirishga e'tibor qaratiladi. 7- sinfda sintaksisdan faqatgina so'z birikmalari, otli va fe'lli birikmalarni o'rganish nazarda tutiladi. Bu bosqichlarda o'quvchilarga so'zning leksik va grammatik ma'nosi borasida keng ma'lumotlar beriladi. O'quvchilar, asosan, 8-, 9-sinflarda sintaksis bo'limiga tegishli nazariy tushunchalarni mukammal o'rganishga yo'naltirilgan. Chunki bu bo'lim tilshunoslikning eng yirik va o'z navbatida, anchayin murakkab bo'limi hisoblanadi. Shuningdek, bunda o'quvchilarning yosh va fiziologik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Chunki, o'quvchilar gap bo'laklariga nisbatan so'z turkumlarini oson o'zlashtiradilar. So'z turkumlarini yetarli darajada o'rgangan o'quvchigina gap bo'laklarini aniq va to'g'ri ajrata oladi; so'z birikmalarini farqlaydi; sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantira oladi, murakkab matnlar tuzadi, qo'shma gap sintaksisini talab darajasida o'zlashtiradi. Dastur va darsliklar tahlilidan ayon bo'ladiki, o'quvchilarning gap bo'laklari, bosh va ikkinchi darajali bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklarning mukammal tasnifi va tavsifi borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirish ishlari, asosan, 8- sinflarda keng amalga oshiriladi. Bu DTS talablarida quyidagicha aks etgan: "Sodda gap sintaksisi. Gap va uning nutqdagi o'rni. Gapning grammatik asosi. Ega va kesim, ularning ifodalanishi. Sodda gap, uning tuzilishi, ma'no xususiyatiga ko'ra turlari. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari: to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi, ularning ifodalanishi. Ma'no va grammatik tuzilishiga ko'ra turlari. Gapda gap bo'laklarining tartibi. Odatdagi tartib. O'zgargan tartib. Gapda kirish bo'laklar..."⁷ Shu tartibda bu bosqichda uyushiq bo'laklar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ajratilgan bo'laklar haqida ham bir qadar keng tushunchalar berish

⁷ Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. (5 – 9 sinflar), – T., 2010, 17-19- b.

nazarda tutiladi. 9- sinflarda ona tili sintaksisini o‘qitish bevosita qo‘shma gaplar, ularning grammatik xususiyatlari, matn yaratish texnologiyasi kabi yirik va ayni paytda murakkab nazariy tushunchalarni o‘rganish bilan bog‘liq.

O‘zbek tili faniga tegishli bilimlarni puxta egallagan bo‘lishi shart. Ayni xususiyatlar esa akademik litseydagi Hozirgi o‘zbek adabiy tili darslarini samarador ko‘rinishlarda tashkil etish dolzarbligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ta‘lim texnologiyalari ana shu muhim va dolzarb masalalarning ijobiy yechimini hal qilishga munosib yordam beradi. O‘zbek tilining qaysi bo‘limi, qaysi mavzusi bo‘lmasin, ularning deyarli barchasida ilg‘or pedagogik texnologiyalarning turli usullaridan foydalanish imkoni katta.

Pedagoglik mas‘uliyatini to‘la anglagan, mahsuldor va sifatli darslar tashkil etish maqsadida faoliyat yuritayotgan ona tili o‘qituvchisi bu usul va imkonlarni har darsida qo‘llashga harakat qiladi.

Umumta‘lim maktablarida gap bo‘laklarini o‘rganishda, ayniqsa, kirish va yakunlovchi mashg‘ulotlar, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Klaster”, “Aqliy hujum”, “B/B/B”, “FSMU”, “Beshinchisi ortiqcha” kabi texnologiyalar nihoyatda mahsuldor ahamiyatga ega.

Noan‘anaviy dars shakllaridan mavzu uchun muvofiq‘ini tanlab, xilma-xil tarqatma materiallar, jadvalli kartochkalar, o‘yin-musobaqaga yo‘naltirilgan texnologiyalar tayyorlash va kichik guruhlarda ishlash, o‘qituvchi – o‘quvchi hamkorligini yuzaga keltirish o‘zbek tili darslarida barcha o‘quvchining mazkur fanga qiziqishlarini, mashg‘ulot jarayonidagi faolligini oshiradi, ona tili ta‘limi sifat ko‘rsatkichlarini yuqori pog‘onaga ko‘taradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I.A. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., Ma’naviyat. 2010.
2. «Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi». (5 – 9 sinflar), – T.: -2010
3. Bobokalonov R, Ne’matova G.«Ona tili o‘qitishning yangi texnologiyasi haqida». — T.: 1998.
4. Mahmudov N. «Tilimizning tilla sandig`i». – T: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
5. Mahmudov N., va boshq. «Ona tili» 5-sinf. – T.: «Ma’naviyat», 2011.
6. Mahmudov N., va boshq. «Ona tili» 6-sinf. – T.: «Ma’naviyat», 2011.
7. Mahmudov N., va boshq. «Ona tili» 7-sinf. – T.: «Ma’naviyat», 2011.
8. Mahmudov N., va boshq. «Ona tili» 9-sinf. – T.: «Ma’naviyat», 2011.
9. Mahmudov N., To‘xliiev B. «O‘zbek tilini o‘rganamiz» rasmi lug‘at. – T.: 1991.
10. Nazarova S. «O‘zbek tili o‘qitish metodikasi» (O‘zbekiston Xalq ta’limi vazirligi talabalar uchun qo‘llanma sifatida tavsiya etgan). «O‘qituvchi», 1992.
11. Omilxonova M. «Maktabda sodda gap sintaksisini o‘rgatish».– Toshkent: O‘qituvchi, 1977.
12. Omilxonova M. «Maktabda ona tili sintaksisini o‘rganish». – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. 26.
13. Onatiliva adabiyot fanini o‘qitish samaradorligini oshirishning dolzarb vazifalari. Respublika ilmiy-uslubiy anjumani tezislari. Guliston-2002.
14. Po‘latov A. Maktabda holni o‘rganish. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. –T: “O‘qituvchi”, 1978.
15. To‘xliiev B. Bilim-ezgulik yo‘li. –T.: Fan, 1990. –56 b.

16. To‘xliiev B., Shamsieva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. – T.: 2010.
17. Qodirov M., va boshq. «Ona tili» 8-sinf. - T.: «Ma’naviyat», 2011.
18. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. / M.G.Davletshin, Sh.Do‘stmuhamedova, M.Mavlonov, S.To‘ychieva. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2004. –129 b.
19. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Qo‘llanma. –T.: O‘qituvchi, 2004. –104 b.
20. Yusupova Sh. O‘qituvchi kitobi. Akademik litseylarning o‘qituvchilari uchun. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligidan uslubiy qo‘llanma. –T.: Yangi asr avlodi, 2003. –224 b.
21. G‘ulomov A., Qodirov M., Ona tili o‘qitish metodikasi. “Universitet” nashriyoti. T. 2001.
22. Ziyodova T. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish. Ona tili o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma. –T.: O‘qituvchi, 2001. –80 b.

1. www.tdpu.uz

2. www.pedagog.uz

3. www.ZIYONET.uz

4. www.eduportal.uz

5. www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/uzbektili/html/SIN.htm